

TEVHİDİ BOZAN BİR OLGU OLARAK ŞİRK: KUR'AN'DA ŞİRKİN KAVRAMSAL ANLAM ALANI

Rıza KORKMAZGÖZ*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 01 Ocak 2020, **Kabul Tarihi:** 29 Mart 2020, **Yayın Tarihi:** 31 Mart 2020, **Atf:** Korkmazgöz, Rıza. "Tevhidi Bozan Bir Olgu Olarak Şirk: Kur'an'da Şirkin Kavramsal Anlam Alanı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/1 (Mart 2020): 55-94.

<https://doi.org/10.33415/daad.669084>

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 01 January 2020, **Accepted:** 29 March 2020, **Published:** 31 March 2020, **Cite as:** Korkmazgöz, Rıza. "Shirk as a Phenomenon that Disrupts Tawhid: The Conceptual Area of Shirk in the Qur'an". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 20/1 (March 2020): 55-94.

<https://doi.org/10.33415/daad.669084>

Öz

Bu çalışma, şirk kavramının Kur'an'daki kullanımını esas alarak anlam analizini yapmayı konu edinmektedir. Bu çerçevede iman ve küfür, Kur'an'ın temel iki inanç terimi olarak kabul edildi; tevhit iman başlığı altında, zıddı olan şirk ise küfür başlığı altında ele alındı. Araştırmada takip edilen semantik yöntem gereği önce tevhidin anlam alanına giren dört esas terimden söz edildi. Bunlar; *iman*, *şükür*, *İslâm* ve *ittikâ/takvâ*dir. Daha sonra şirkin anlam alanına dâhil olan beş temel terim ele alındı. Bunlar da *küfür*, *dalâlet*, *zulm*, *fisk* ve *israftır*. Tevhitle ilgili farklı çalışmalar yapılmasına rağmen şirkle ilgili araştırmaların çok az ve yetersiz olduğunu gördük. Özellikle şirkin semantik bir yöntemle çalışılmamış olması bizi böyle bir çabanın içine girmeye sevk etti. Zira şirki anlamadan tevhid tam olarak anlamak mümkün görünmemektedir. Aynı şekilde tevhid muhafaza edebilmek, hangi düşünce ve davranışların şirk olduğunu bilmekle mümkündür. Bu bağlamda Kur'an'ın temel kavramlarının semantik çalışmalarla yeniden tanımlanmasının

* Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı, riza.korkmazgoz@omu.edu.tr, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0001-8995-0472>.

gerekli olduğuna inanıyoruz. Çünkü kavramlar düzeltilmeden sağlıklı düşünmenin ve inanmanın imkânı yoktur.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Şirk, Tevhit, Küfür, İman.

Shirk as a Phenomenon that Disrupts Tawhid: The Conceptual Area of Shirk in the Qur'an

Abstract

This study examines the meaning analysis of the concept of shirk by focusing its usage in the Quran. In this framework, faith and unbelief were accepted as the basic two terms of the Qur'an and shirk was discussed under the title of unbelief, its opposite of tawhid is so under the title of faith. Therefore, firstly, we talked about four basic terms that fall in the meaning area of tawhid because of the semantic method we are following in the research. These are *iman*, *shukur*, *Islam* and *taqwa*. In the second part, we dealt with five basic terms that are included in the area of shirk. These are *kufr*, *dalâla*, *zulm*, *fisq* and *israf*. We have seen that research on shirk is very few and inadequate although different studies have been carried out on the tawhid. The fact that the shirk has not been studied in a particularly semantic method has led us to make such an effort. Because it does not seem possible to fully understand the tawhid without understanding shirk. Likewise, it is possible to protect tawhid by knowing which thoughts and behaviors are shirk. In this context, we believe that it is necessary to redefine the basic concepts of the Qur'an through semantic studies. Because it is impossible to think and believe without correcting the concepts.

Keywords: Kalam, Tawhid, Shirk, Kufr, İman.

Giriş

Mükerrer olarak yaratılıp yeryüzünün halifesi olarak görevlendirilen insan, bu ağır vazifenin altından kalkabilmek için akıl ve irade nimetini emanet olarak yüklenip yeryüzü serüvenine başlamıştır. Bu süreçte ona şahsiyet, irade, ideal ve güç verecek temel ilke *tevhit*dir. *Tevhit* İslâm'ın benlik felsefesidir.¹ Bu itibarla tevhit hiçbir felsefi veya dini anlama biçiminde İslâm'daki kadar ısrarla vurgulanmış değildir. Müslümanın dünya görüşünü imar ve inşa eden tevhit, diğer tüm dini esasları bünyesinde barındıran bir tohum gibidir.² Tevhidi ihlal edenler, gerçekte kendilerine yabancılaşır; benliklerini parçalarlar. İkbâl'in dizeleriyle söylemek gerekirse;

¹ Bu tanımlama, yöntem ve söylem düzeyinde, sûfi literatürdeki fenâ halinin veya Frithjof Schuon'un, tevhati "insanın Tanrı'da fani olması" şeklindeki tanımının karşısındadır. Bkz. Frithjof Schuon, *İslâm'ın Metafizik Boyutları*, çev. Mahmut Kınık (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), 54.

² René Guénon, "Tevhit", çev. Mustafa Tahralı, *Kubbealtı Akademi Mecmuası* 4 (1979), 50.

Benliğin saklı sırrı lâ ilâhe illallahtır

*Benlik kılıç ise lâ ilâhe illallah bunun bileyi taşıdır.*³

Tevhidi bozan bir olgu olarak şirk, İslâm hayat felsefesine bütünüyle aykırıdır. Müşrik her şeyden önce ve esas olarak kendi fitratına ve benliğine yabancılaşmış, boş kuruntular içinde tüm imkân ve potansiyelini israf etmiştir. Bu israfı engellemenin ve kişiyi benliği ile buluşturmanın bir yolu da zannımca, *şirk* kavramının anlam alanını belirleyip semantik analizini yapmaktır. Bu sebeple tercih ettiğimiz yöntem gereği, Kur'an'da şirkin anlam alanına giren temel bazı kavramlarla birlikte, zıt bir anlam ilişkisine sahip olduğu bazı temel kavramlar da araştırma sahamıza dâhil olacaktır. Neticede şirkin kavramsal çerçevesi çizildiğinde, öncelikle zihinsel, sonrasında da fiili düzeyde tevhidi bozan durumlar belirginleşmiş ve dolayısıyla tevhidin nasıl muhafaza edileceği anlaşılmış olacaktır.

Semantik, kavram kargaşasını önlemede ve doğru anlamı bulmada etkili bir yöntemdir. Esasen anlam-kelime, kelime-obje ilişkilerini, anlam değişikliklerini, eş anlamlı, çok anlamlı kelimeleri, bunların yapısını vs. inceleyen bir bilim dalıdır.⁴ Bu itibarla semantik yöntemin Kur'an'ın bize önerdiği kendi metodu olduğu söylenebilir. Zira Arap dili ve edebiyatı ilimleri ile Kur'an ilimleri, semantik yapmayı mümkün kılan verilerle doludur.

Kur'an'ın tüm zamanlara yönelik tevhit çağrısının günümüz insanının şuurunda aks-i sadâ bulması ve dolayısıyla tevhide aykırı tüm inanç biçimlerinin zihinlerden silinebilmesi için Kur'an kavramlarının semantik analizlerle yeniden anlamlandırılmasının önemli olduğu kanaatindeyiz. Bu itibarla en başarılı uygulamasını Japon ilim adamı Toshihiko Izutsu'da bulduğumuz eş ve zıt kavramlar semantiğini kullanarak bu araştırmada şirk kavramını tahlil etmeye çalışacağız.

Bu hedef doğrultusunda Kur'an'ın en temel itikâdî kavramları olan *iman* ve *küfrü* şemsiye kavramlar olarak belirledik. Her ne kadar Kur'an'da şer'î anlamları itibarıyla iman ile tevhit, inkâr ile şirk hemen hemen aynı anlamda kullanılmış olsa da biz lügavî kullanımı da dikkate alarak tevhidi iman, şirki de küfür kavramları

³ Muhammed İkbâl, "Darb-ı Kelîm", çev. Ahmet Asrar, *Doğudan Esintiler* (İstanbul, 1981), 136.

⁴ Bk. İsmail Yakıt, *Kur'an'ı Anlamak* (İstanbul: Ötüken Yay., 2017), 17-25.

içinde değerlendirdik. Bu itibarla çalışmamızı, tercih ettiğimiz semantik yöntem gereği, iman ve küfür şeklinde iki ana bölüme ayrılarak konumuzla alakalı diğer kavramları bu başlıklar altında ele aldık.

İman ve küfür başlıkları altında çok daha fazla kavram ele alınabilirdi. Ancak biz çalışmamızın kapsam ve amacına uygun olarak özellikle tevhit ve şirkin semantik anlam alanına giren kavramların en küllî olanlarını tercih ettik. Bu tercihte iman ve küfür başlıkları altında yer alan kavramların amelî/ahlâkî anlamlarının yanında doğrudan tevhit ve şirk anlamını da ihtiva etmesi etkili olmuştur.

Çalışmamızın esas konusu olan şirkin mahiyetinin daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle zıddı olan kavram grubuyla başlamak daha işlevsel görünmektedir.

1. İman

Lügatte *e-m-n* kökünden gelen *emn*, *emân*, *emen*, *emenet* ve *imn* masdar lafızlar; “korkusuzluk, korkudan emin ve âsûde olmak, nefsin sükûne ermesi” anlamlarına gelir. *Emîn*, kalbinde korku ve endişe olmayıp gönlü âsûde olan kişiye denir. *Ehl-i emânet*, güvenilir kimse anlamına gelir.⁵ *İman* ise, dilcilerin ittifakıyla lügavî olarak *tasdîk* demektir.⁶ Bir kimseyi söylediği sözde tasdîk etmek iman kelimesiyle karşılanır. Artık bu tasdîk, muhatabı muhalefet etmekten, şer’î anlamıyla tasdîk ise, mü’mini azaptan emîn kılar. Allah’ın ismi olarak *el-Mü’min*, kullarını ve dostlarını zulümden ve azaptan emîn kılan anlamındadır.⁷

Eş’arîlerin çoğunluğu ve Mâtürîdîlere göre iman sadece kalbin fiilidir ve bu itibarla onlar imanı, “Allah’tan getirdiği zorunlu olarak bilinen hususlarda Peygamberi kalple tasdîk etmek”⁸ olarak tarif

⁵ Mütercim Asım Efendi, *el-Okyânûsu’l-basît fî tercemeti’l-kâmûsi’l-muhît: Kâmûsu’l-muhît Tercümesi*, çev. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma eserler Kurumu Başkanlığı, 2014) 6/5276-5277.

⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezheri, *Tehzîbu’l-lüga*, thk. İbrahim el-Ebyârî, (Dâru’l-Kâtibi’l-Arabi, 1967) 15/513. Cevheri, *es-Sihâh*, 5/2071; İbn Manzur; *Lisânu’l-arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebir vd. (Kahire: Daru’l-Me’arif, ty.), 1/140.

⁷ Asım Efendi, *Kâmûsu’l-muhît Tercümesi*, 6/5277- 5278.

⁸ Ebu’l-Hasen el-Eş’arî, *Eş’arî Kelamı el-Lüma’ fi’r-redalâ ehli’z-zeyğ ve’l-bida’*, çev. Kılıç Aslan Mavil, Hikmet Yağlı Mavil (İstanbul: İz Yay., 2016), 135; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitabu’t-Tevhit Açıklamalı Tercüme*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İsam Yay., 2014), 565-573; Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *Ehl-i Sünnet Akaidi Kitâbu usûli’l-dîn*, çev. Ömer Aydın (İstanbul: İşaret Yay., 2016), 285; Ebu’l-Yüsr Muhammed Pezdevi, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, çev. Şerafettin Gölçük (İstanbul: Kayıhan Yay., 1994), 319; Mu-

ederler. Bâkullânî'ye (öl. 403/1013) göre iman, "Allah'ı bilmek ve kalben tasdik etmektir."⁹ Özellikle Mürcie'den Bısr el-Merîsî'den (öl. 218/833) sonra önde gelen sünnî kelamcılar imanı tasdik olarak tarif etmişlerdir.¹⁰ Ancak bazı âlimler imanın tasdike indirgenmesini doğru bulmamışlardır. Müfessir, Arap dil âlimi ve ahlak felsefecisi olan Râgıb el-İsfahânî (öl. V/XI. yüzyılın ilk çeyreği) *â-me-ne* fiilinin iki vecih üzere kullanıldığına dikkat çeker. İlk olarak bu fiil bizzat müteaddî olması itibariyle *âmentühu* yani ona güven verdim; onu güvenliğe kavuşturdum" denilir. Kureyş Suresinde *âmene* fiili bu anlamda kullanılmıştır. Ya da *if'âl* vezninde olan iman, bazen sülasisi olan *e-mi-ne* yani güvenmek anlamında kullanılır. İkinci olarak bu fiil, lâzım olduğunda, "güven sahibi olmak" anlamına gelir.¹¹ Bu bakımdan İsfahânî tasdik tek başına iman mahiyetini ifade etmeyeceğini düşündüğünden, imanı, "eminlikle beraber tasdik etmek" olarak tarif etmekte ve şu ayeti bunun delili olarak sunmaktadır: "Tevrat hakkında az çok bilgi sahibi olma lütfuna eren şu Yahudileri görüyorsun değil mi? Onlar cibte (asılsız muammalara ve kâhinlere) ve tâğûta (şeytan tabiatlı insanlara) inanıp güveniyorlar...". (en-Nisâ 4/51). Ona göre eğer iyice katlaşmamışsa kalbin batılda huzur bulması mümkün değildir. Dolayısıyla bu ayette Yahudilerin, emin olunmayacak batıl bir inançta tam bir eminlik içindelermiş gibi davranmaları kınanmıştır.¹² Daha sonra görüş ve eleştirileriyle İslam düşüncesinin gelişmesinde rol sahibi olan selefi âlim İbn Teymiyye de (öl. 728/1328) Allah sevgisi, Allah korkusu ve Allah'a güvenle teslimiyet gibi kalp fiillerini yeterince içermediği düşüncesiyle iman sadece tasdik olarak tanımlanmasını tenkit etmiştir.¹³ Bu itibarla iman kavramında bağlanma duygusu olduğundan, Kur'an'daki tüm kullanımlarında, inanmak veya tasdik etmek anlamından ziyade, güvenmek manasının daha belirgin olduğu ve bu çerçevede imanın isim olarak güven; fiil olarak da gü-

hammed b. Ali et-Tahânevî, *Keşşâfu ıstılâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dehrûç (Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996), 1/297.

⁹ Ebû Bekr el-Bâkillânî, *Kitabu't-temhîd* (Beyrut: el-Mektebetü's-Şerkiyye, 1957), 346.

¹⁰ Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve'h-tilâfi'l-musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kâhire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1950), 1/205.

¹¹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2010), 36.

¹² İsfahânî, *el-Müfredât*, 36.

¹³ Takiyyuddîn İbn Teymiyye, *el-İman*, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1996), 97 vd.

venmek, güven vermek ve güvene girmek şeklinde dört anlamda kullanıldığı ifade edilmektedir.¹⁴

İman hem epistemolojik hem de ahlaki bir kavramdır. Birinci cihetten, bilgiyle ilgili ve bilgiye dayanan bir kavram olarak *zihni bir durumu*¹⁵ ifade edecek şekilde *tasdîk*; ikinci cihetten duygusal ve ahlaki bir çerçevede *güven* olarak tarif edilebilir. Klasik mantıkta “zihnin olumlu veya olumsuz bir hüküm vermesi” olarak tanımlanan tasdîk, zihni bir süreci ifade eder. Bu anlam tasdîkin felsefi kullanımınıdır. İmanın tanımında yer alan tasdîk ise bu anlamın ötesinde daha fazla anlamlar içermektedir. Ebû Hanîfe (öl. 150/767) “iman nedir?” diye soran talebesine “iman; tasdîk, ma’rifet, ikrar, islâm ve yakîndir” diye cevap vermiş, öğrencisi tek bir kavramın nasıl beş ayrı anlamı olduğunu sorunca, o da, isimler farklı olsa da mananın tek olduğunu söyleyerek meseleyi şöyle tefsir etmiştir: Mü’min Allah’ın Rabbi olduğunu tasdîk eder; Rabbi olduğunu ikrar eder; Rabbi olduğunu bilir; Rabbi olduğundan kesinlikle emindir ve Rabb olarak sadece O’na teslim olur.¹⁶ Lafızları farklı ancak anlamı tek olan bu beş terimden herhangi biri imanın tam tanımı değildir; bilakis hepsi aynı anda imanın kâmil anlamını verebilir. Bu itibarla imanın zihni/kalbî ve duygusal boyutları olan tek bir yapı olduğu söylenebilir.

60 | db

Mürcî grupların birçoğunun imanın tanımında bu boyutları kuşatacak birtakım terimler kullandıkları görülmektedir. Bunlar içerisinde *ma’rifet*, *hudu* (itaat/teslimiyet), *istikbârı terk etmek* ve *Allah’a muhabbet duymak* gibi kalp amelleri olarak bilinen haller zikredilebilir.¹⁷ Bu itibarla imandaki tasdîk, mantıktaki tasdîkten farklıdır. Şer’î anlamıyla tasdîk, bilginin bir derecesi yani bilgiden önce gelen zihni bir durum değildir. Diğer bir ifadeyle tasdîk bilgiye dayansa da bilgiden ibaret değildir. Aksi takdirde bilen herkesin mü’min olması gerekirdi. O halde imandaki tasdîk, imanın hem zihni yönünü hem de bunun ötesinde iman konularının samimi olarak benimsenip kabul edilmesini ve gereğinin yapılmasını ifade etmektedir.

¹⁴ Sabri Erdem, “Anlambilim Açısından İman Sözcüğü”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/1 (2007), 50-53.

¹⁵ Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açısından İman* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 1992), 80.

¹⁶ Ebû Hanîfe, “el-Âlim ve’l-müteallim”, *İmâm-A’zamın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2002), 18-19.

¹⁷ Ebu’l-Hasen el-Eş’ari, *Makâlâtü’l-islâmiyyîn ve’l-tilâfî’l-musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kâhire: Mektebetü’n-Nahdati’l-Mısriyye, 1950), 1/197-205.

Kısaca ifade etmek gerekirse bu tasdik, iman esaslarını (i) tanımayı, (ii) samimiyetle kabul etmeyi, (iii) doğrulamayı, teyit ve ispat etmeyi, son olarak da (iv) gerçekleştirmeyi içerir.¹⁸ Böyle bir tasdiğe sahip olan mü'min Allah'ın ibadete layık yegâne ma'bûd ve kendisinden yardım istenmeye müstahak tek ilah olduğunu yakinen bildiği için yaratılmış birtakım varlıklara ibadet etmez ve onlardan yardım istemez.

İman kelimesi türevleriyle birlikte Kur'an'da 873 yerde geçmektedir. Kimi yerlerde Hz. Muhammed'in getirdiği şariat (el-Mâide 5/69), bazen de *medh* bağlamında kullanılır ve bununla "kişinin tasdik ederek hakka boyun eğmesi" kastedilir. Bu da ancak üç şeyin bir arada olmasıyla hâsıl olur: Bunlar kalbin tahkiki/tasdiği, dilin ikrarı ve organların amelinden ibarettir. Şu ayette bu üç hususun birleştiği görülmektedir: "Allah'a ve peygamberlerine yürekten inananlar var ya, işte onlar rablerinin katında, özü sözüne uyan ve hakikatin şahidi olan kimselerdir. Onların hem mükâfatları vardır hem de nurları. Kâfirlikte direnenler ve ayetlerimizi yalanlayanlar ise cehennemliklerin ta kendileridir." (el-Hadîd 57/19). Yürekten inanmak tasdik, özü sözüne uymak ikrar, hakikatin şahitleri olmak da amel boyutuna işaret etmektedir. Bununla birlikte Kur'an'da inanç, doğru söz ve salih amelden her birine iman denildiği de görülmektedir.¹⁹ Bu üç anlam ister aynı anda isterse tek tek kastedilsin, güvene dayalı bir ilişki söz konusu olduğuna dikkat edilmelidir. Bu güven ya da itmi'nân gönülden bağlanmayı ve sevmeyi doğurur. Bundan dolayı Kur'an, müminleri, bütün güç ve kudretin Allah'a ait olduğunu bildikleri için "Allah'ı her şeyden çok sevip güvenirler" şeklinde överken, taptıkları putlara kudret atfedip Allah'ı hakkıyla takdir edemeyen kâfir-müşrikleri ise "Allah'tan başka varlıkları O'na denk tutup ilâh yerine koyarlar ve onlara Allah'a özgü olan bir sevgiyle sevip güvenirler" şeklinde zemmetmektedir. (el-Bakara 2/165).

İman, Kur'an'da doğrudan tevhit anlamında da (el-Mâide 5/5 Ayrıca bk. en-Nahl 16/106; el-Mü'min 40/10) kullanılmıştır.²⁰ Bu itibarla mümin Allah'ın rubûbiyetini ve ulûhiyetini kesin olarak kabul eden kimsedir. Yaratma, emir ve tedbirde tek olduğuna inan-

¹⁸ Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, 85-86.

¹⁹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 36.

²⁰ Mukâtil b. Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, çev. Beşir Eryarsoy (İstanbul: İşaret Yayınları, 2003), 172-174.

dığı Allah, onun için hem göklerde hem de yerde ilâhtır. Mümin tüm fayda ve zararı Allah'tan bekler; O'nun dışında hiçbir varlığa yetki ve otorite vermez; O'na yaklaşmak için aracı varlıklar edinmez. Allah'a tam güven duyan müminin O'na sevgisi de kâmindir; O'nun dışında hiç kimseyi ve hiçbir varlığı sevgide şerîk kabul etmez. Bu bakımdan Kur'an *cibt* ve *tâğuta* inanmayı (en-Nisâ 4/51-52, 60), şirk koşmayı (en-Nisâ 4/48,116; ez-Zümer 39/65) ve kâfirleri dost edinmeyi (el-Bakara 2/257; en-Nisâ 4/144), imanı bozan haller olarak sunmaktadır.

Kelâmî tartışmaları bir kenara bırakarak Kur'an'daki kullanımı çerçevesinde iman kavramının semantik anlam alanına dâhil olan dört terimin analiziyle meseleyi açık ve seçik hale getirmeye çalışacağız. Bunlar *tevhit*, *şükr*, *İslâm* ve *ittikâ/takvâ*dir.

1.1. Tevhit

Tüm peygamberlerin ortak çağrısı olan İslâm'ın değişmez esası *tevhittir*. Tevhit birlemek anlamına gelen *v-h-d* kökünden türemiş mastar bir kelime olup dini istilahta, Allah'ı rab ve ilah olarak tanımak, mutlak anlamda Allah'ın bir olduğuna, O'ndan başka ilâh bulunmadığına, şerîki ve benzeri olmadığına iman etmek demektir.²¹ *Kelime-i tevhitte* ifadesini bulan tevhit prensibi, imanın makbul, ibadetin de sâlih olmasının sebebidir.

Tevhit hem Allah'tan âleme yönelik ilâhi fiillerde hem de insandan Allah'a doğru olan amellerde O'na şerîk kabul etmemek demektir. Bu itibarla tevhidin dört mertebesinden söz edilmiştir. Birincisi; *vâcibu'l-vücûd* vasfını sadece Allah'a nispet etmek, ikincisi; göklerin ve yerin yaratılışını sadece Allah'a hasretmek, üçüncüsü; tüm varlığın idaresinin sadece Allah'a ait olduğunu kabul etmek, dördüncüsü ise; O'ndan başkasını ibadete layık görmemektir.²² Nâs Suresi'nde bu hakikat Allah'ın *Rabb*, *Melik* ve *İlâh* isimleriyle ifade edilmiştir. Sure, "De ki" (kul) emriyle başlamakla, ilk iki isimle ilâhi fiillerde tevhidi, sonuncusunda ise beşeri fiillerde tevhidi emir ve tavsiye etmektedir. Hamdi Yazır'ın yorumuyla bu sure bağlamında tevhit inancı şöyle ifade edilebilir: Allah âlemlerin Rabbi olduğu

²¹ Asım Efendi, *Kâmûsu'l-muhît Tercümesi*, 2/1627; Seyyid Şerif el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 73.

²² Dihlevî, Kur'an İndiği zaman müşrikler, Yahudiler ve Hıristiyanlar arasında birinci ve ikinci mertebede şirke düşülmediğini, daha çok üçüncü ve dördüncü mertebede şirkin ortaya çıktığını ifade etmektedir. Bk. Dihlevî, *İslâm Düşünce Rehberi*, 1/225-223.

için halk ve emriyle insanları yaratan, sanat ve kudretiyle duygusuz topraktan duygulu insanlar yetiştiren, lütuf ve terbiyesiyle tavırdan tavra kemale erdiren, akılla seçkin hale getiren, rızık veren, O'dur. İşleri idare eden, öldüren ve diriltten, fayda ve zarar vermeye gücü yeten, yükselten ve alçaltan O'dur. (Bk. Yûnus 10/31; el-Mü'minûn 23/86-87; el-Ankebût 29/61; Lokmân 31/20; ez-Zuhruf 43/9, 87). O insanların melikidir. Yani ilim ve hikmetinin gereğine göre emir ve yasaklarıyla insanları yöneten, dilediğine mülk verip şah yapan, dilediğini de padişah iken indirip atan, dilediğini aziz, dilediğini zelil kılan melikler meliki O'dur. İbadete layık gerçek ilâh sadece O'dur. Celal ve ikramda tek olmayı gerektiren ilâhlık ancak O'nun hakkıdır.²³ Esasen surenin tertibinden de anlaşılacağı üzere insanı yaratan *Rabb*'in ve yaratıklarında yegâne tasarruf sahibi olan *Melik*'in Allah olduğu kavrandığında, O'nun ibadete layık tek *İlâh* olduğu neticesi akl-ı selimin gereğidir. Mutasavvıfların dilinde bu, *lâ ma'bûde illallah* (Allah'tan başka ma'bûd yoktur) şeklinde ifade edilmiştir.²⁴

Tarih boyunca şirk bataklığında debelenen insanların durumlarını *ulûhiyette şirk* olarak nitelemek mümkündür. Nitekim *kelime-i tevhitte* (Sâffât 37/35; Muhammed 47/ 19) Allah'tan başka tüm sahte ilâhlar reddedilir; O'ndan başka ibadet edilmeye ve boyun eğilmeye layık bir varlık olmadığı tasdik ve ikrar edilir. Bu itibarla Allah'ı gökte ilâh tanıma noktasında çok sorun yaşamayan (Bk. Yûnus 10/ 31; el-Ankebût 29/61-63; Lokmân 31/25), buna karşın yeryüzünde sahte ilâhlar edinerek Allah'ın kudret alanını sınırlandıran müşriklerin içine düştükleri çelişkiyi Kur'an "O gökte de ilâhtır, yerde de ilâhtır." (ez-Zuhruf 43/84) diyerek mûciz bir şekilde ifade etmektedir. Bu bakımdan Kur'an'da tüm Peygamberlerin, kavimlerini Allah'a ibadet etmeye ve hiçbir şeyi O'na şirk koşmamaya davet ettikleri görülmektedir. "Senden önce hiçbir resûl göndermedik ki ona: benden başka İlâh yoktur; şu halde bana kulluk edin" diye vahyetmiş olmayalım." (el-Enbiyâ 21/25. Bk. en-Nahl 16/36).

²³ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1971), 9/114.

²⁴ Süfi düşüncede tevhidin bu türü mü'minlerin avamının tevhidini olarak kabul edilir. Bunun üstünde mukarrablerin tevhidini olan *lâ fâile illallah* (Allah'tan başka gerçek fail yoktur) ve onun da üstünde siddiklerin tevhidini olan *lâ mevcûde illallah* (Allah'tan başka varlık yoktur) derecesi yer alır. Bk. Ebû Hâmid Gazâlî, *İhyâu ulûmîd-dîn*, çev. Ahmed Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınları, 1975), 4/451; Mevlânâ, *Fîhi Mâfih*, çev. Meliha Ülker Tarıkahya (İstanbul: Maarif Basımevi, 1958), 91, 243.

Allah'a kulluğa davet, şirki terk edip tevhidi kabul etmeye yönelik bir çağrıdır. Çünkü Kur'an'da "Allah'a kulluk edin" emrinden sonra daima doğrudan insanın şirke düşmemesi talep edilmektedir. (en-Nisâ 4/36; Yûsuf 12/40; el-İsrâ 17/23; el-Kehf 18/110; Tâ-Hâ 20/14; Yâsin 36/60; ez-Zümer 39/64-66; el-Kâfirûn 109/1-6). Bu itibarla *ü'büdû* (ibadet edin) emri *Allah'ı birleyin* anlamına gelmektedir.²⁵ Kur'an'da cinlerin ve insanların, bilinen ve bilinmeyen tüm varlıkların yaratılış gayesinin Allah'a ibadet olarak beyan edilmesi (ez-Zâriyât, 51/56), gerçekte tevhide davetten başka bir şey değildir.

Müşriklerin Allah'ı gökte ilah bilirken yerde birtakım varlıkları O'na ortak koşmaları, imanlarında güven boyutunun eksik olmasının sonucudur. Esasen tevhit, mutlak anlamda bir güvenin sadece Allah'ın hakkı olduğu şuuruna sahip olmaktır. Bu şuurdan yoksun olduklarından Allah'a güven konusunda sorun yaşayan müşrikler, korkularından emin olabilmek ve dünyada güvenli bir hayat yaşayabilmek için yaratılmış birtakım varlıkları aracı edinmişler, kavuştukları nimetleri Allah'a değil de bu araçlara nispet etmişlerdir.

64| db

Nimet kimden bilinirse işin tabiatı gereği şükür de ona yapılır. Müşrik kimse Allah'ın hakkı olan şükürü aracı varlıklara yönelttiği için gerçekte onları ilah edinmiş olur. Bu itibarla şükürün Kur'an'da tevhit ve şirk kavramlarıyla çok yakın bir anlam ilişkisine sahip olduğu görülmektedir.

1.2. Şükür

Şükür, sözlükte, ihsanın kadir ve kıymetini bilip bunu yaymak ve açığa vurmak, nimet vereni de medih ve sena etmektir. Mukabili *küfrândır*. Bazı dilcilere göre açmak, göstermek anlamına gelen *keşr* kelimesinden dönüştürülerek elde edilen şükür, *keşf* anlamına gelir. Bu anlam itibarıyla şükür üç şekilde olur. Birincisi kalple olur ki nimeti ve nimet vereni bilmek demektir. İkincisi dil ile olur ki nimet vereni övmek ve senâ etmek demektir. Üçüncüsü ise diğer azalarla olur ki güç nispetinde başkalarına bu iyiliklerden ikramda bulunmadır.²⁶

Kur'an'da türevleriyle birlikte 75 yerde geçen *şükür* terimi nime-te teşekkür anlamının yanında esasen iman ve tevhit manasında

²⁵ Mukâtil b. Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, 381-382.

²⁶ Asım Efendi, *Kamûsu'l-muhît Tercümesi*, 2/2071; İsfahânî, *el-Müfredât*, 268.

kullanılır.²⁷ Yukarıda ifade edildiği üzere kalple ve dille yapılan şükür, rubûbiyet ve ulûhiyette Allah'ı birlemek demektir. Buna göre en iyi teşekkür, Allah'ın rubûbiyet ve ulûhiyetini bilip kabul etmek ve bu hususta O'nu dille sena etmektir.

Kur'an'da *şükr* ve *küfr* zıt terimler olarak kullanılmaktadır. (el-Bakara 2/152; en-Neml 27/40; Lokman 31/12; el-İnsân 76/3). *Şükr* terimiyle iman, tevhit ve nimeti verene teşekkür murad edilirken; *küfr* terimiyle de inkâr, şirk ve küfrân-ı ni'met kastedilmektedir. Bu çerçevede Kur'an'da müşrikler şükürsüz olmakla nitelenir. (Yusuf 12/38). Buna karşın *şükredenler* (şâkirîn) olarak nitelenenlerin, tevhit üzere sabit kalıp şirke düşmeyenler olduğu anlaşılmaktadır. (Âl-i İmrân 3/144). Yine Kur'an zor durumda kalan müşriklerin şayet bu durumdan kurtarırsa Allah'a şükredenlerden (şâkirîn) olup sadece O'na kulluk edeceklerine dair söz verdiklerinden bahsetmektedir. (el-En'âm 6/63; Ayrıca bk. Yûnus 10/22) "...Allah'a kulluk et ve şükredenlerden ol..." (ez-Zümer 39/64-67. Krş. Âl-i İmrân 3/145; el-En'âm, 6/53; İbrahim,14/7) şeklindeki ilahi beyana dikkat edildiğinde, tevhit/imanla şükürün, şirkle/inkârla şükürsüzlüğün aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir.

Müşrik, kavuştuğu nimeti putlardan bildiği için tüm şükranını da onlara sunmaktadır. Zira müşrik, bütün ümitlerin ve korkuların kaynağında putların olduğunu zannetmekte, dolayısıyla onlara tam bir güven ve sevgiyle bağlanmaktadır. Kur'an ise bunu şirk olarak isimlendirmektedir. Hâlbuki gökte yegâne ilah olarak Allah'ı kabul ve tasdik etmek, yerde de mutlak güven ve sevginin O'na has kılınmasını gerektirmektedir.

Allah'a tam güven, tam teslimiyetle mümkün olduğu gibi bunun tersi de doğrudur. Böyle bir teslimiyet (islâm) gerçekleşmedikçe şirkten kurtulmak da mümkün değildir. Buna göre Allah'a güven ve teslimiyet noksanlığının, tevhidî bozan durumlardan birisi olduğu kesin olarak söylenebilir.

1.3. İslâm

İslâm lügatte *sulh*, *teslimiyet*, *inkiyâd*, *itaat*, *selamete girmek*, *selâmete çıkarmak*, *karşılıklı güven ve barış sağlamak*, *ihlâs ve sami-*

²⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, 171-172.

mîyet anlamlarında *silim* ve *selamet*²⁸ mastarından türetilmiş bir kelimedir. İslam ve iman terimlerinin güven temel anlamı üzerinde birleştiği görülmektedir. Buna göre mü'min güvende olan ve güven veren; Müslüman da Allah'a teslimiyetiyle en sağlam kulpa tutunan ve güven iklimine giren kimse olarak tarif edilebilir.

Mukatil b. Süleyman İslâm'ın Kur'an'da iki temel kullanımından söz etmektedir.²⁹ Bunlar *ihlâs* ve *ikrardır*. *İhlâs*, inancı şirkten arındırıp dini/kulluğu sadece Allah'a has kılmak (el-A'râf 7/29; Yûnus 10/22; el-Ankebut 29/65 vb.) anlamındadır. Bu itibarla *ihlâs* tevhitir. Kur'an ihlas sahibi bir muvahhit olarak Hz. İbrahim'i örnek göstermektedir. *Millet-i İbrahim* bütün özünü Allah'a teslim etmek demektir. (el-Bakara 2/130-132; Âl-i İmrân 3/68; en-Nisâ 4/125; el-En'âm 6/79 vb.). İslâm'ın diğer anlamı da *ikrardır*. Özellikle imanla beraber zikredildiği yerlerde İslâm, dille teslimiyet ikrarını ifade eder. (Bk. el-Hucurât 49/14). Bu bağlamda Mukatil'in, İslâm kelimesini biri mutlak diğeri bağımlı olmak üzere iki açıdan tanımlamasını önemli bulduğumuzu ifade etmek isteriz.³⁰

66| db

İslâm, evrendeki bütün varlıkların uyduğu, teslim olduğu ve insanın da uyması istenen dünya görüşü ve hayat nizamıdır. (Âl-i İmrân 3/83). İslâm dini tüm peygamberlerin ortaklaşa tebliğ ettikleri tevhit çağrısından ibarettir. (el-Bakara 2/128, 131-133, 135-136; Âl-i İmrân 3/20, 67 vd.). Allah katında makbul tek din yalnızca İslâm'dır. (Âl-i İmrân 3/19). Bu dine inananları Allah "Müslümanlar" olarak isimlendirmiştir. (el-Hac 22/78). Meşhur Cibrîl hadisindeki tarif dikkate alındığında İslâm'ın hem imanı hem ikrarı hem de amelleri kapsadığı görülmektedir. Diğer bir ifadeyle İslâm, tevhidin kalpte tasdiki ve dilde ikrarı olduğu gibi, aynı şekilde ibadetin de sadece Allah için yapılmasını, dinin O'na has kılınmasını ifade eder. Bu itibarla İslâm'ın temel ilkesi, *lâ ilâhe illallah* cümle-

²⁸ Asım Efendi, *Kamûsu'l-muhît Tercümesi*, 6/5041-5044; Mehmet Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015), 436-440

²⁹ Mukâtil b. Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, 170-171.

³⁰ Bu yöneme dikkat edilmediğinde birçok kelâmî tartışmanın ortaya çıktığını görüyoruz. Çok daha sonra İbn Teymiyye'nin de aynı yöneme dikkat çektiği ehlinin malumdur. Ona göre de Kur'an ve Hadis okumalarında, genel bir kaide olarak, bir kelimenin mutlak kullanımı ile bağımlı kullanımı arasında ayırım gözetilmelidir. İzutsu, "esnek ve dinamik bir tavır" olarak nitelediği böyle bir yöntemi, şayet İslâm ilahiyatçıları iman ve İslâm problemi karşısında benimsemiş olsalardı, ilk asırlarda bu meselelerin çok büyük bir problem teşkil etmeyebileceğini düşünmektedir. Bk. Toshihiko İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yay., 2012), 78-79.

sinde ifadesini bulan tevhitir. Öyleyse İslâm rubûbiyeti, ulûhiyeti, saltanat ve hâkimiyeti sadece Allah'a tahsis etmeyi ifade etmektedir. İşte Allah'a tam teslimiyet gösteremeyen müşriklerin, özellikle ulûhiyet, saltanat ve hâkimiyeti Allah'a has kılma konusunda şirke düştükleri görülmektedir.

Allah'a tam güven ve teslimiyet, sadece O'ndan haşyet duymayı, kulluk ve itaati sadece O'na yapmayı da gerektirmektedir. Dolayısıyla iman ve İslam kavramlarının, ittikâ/takvâ kavramıyla çok yakın bir anlam ilişkisine sahip olduğu söylenebilir.

1.4. İttikâ/Takvâ

Lügatte “bir nesneyi sakınmak, hıfzetmek ve korumak” anlamında *v-k-y* kökünden türetilmiş bir kelime olan *ittikâ*, bir nesneden sakınmak yani vikâyeye girmek demektir.³¹ Lügat açısından, *ittikâ* ve *vikâyenin* ismi olan *takvâ* da, kendini iyi sakınıp korumak, kuvvetli bir himayeye girerek korunmak anlamında kullanılır.³² Şer'î anlamı itibarıyla insanın kendisini Allah'ın korumasına, himayesine alarak, ahirette zarar ve eleme sebep olacak şeylerden dünyada kendisini muhafaza etmesi yani günahlardan kaçınıp, hayır olan işlere sarılması şeklinde tanımlanmıştır.³³

Mukatil b. Süleyman bu terimin Kur'an'da beş anlamda kullanıldığını ifade eder ve bunları *haşyet duymak* (en-Nisa 4/1; el-Hac 22/1; eş-Şuarâ 42/106, 124, 142, 161, 177 vd.), *ibadet etmek* (en-Nahl, 16/2, 52; el-Mü'minûn 23/23, 52,), *itaat etmek/isyan etmemek* (el-Bakara 2/189), *tevhit* (el-Bakara 2/ 212; en-Nisa 4/131; er-Ra'd 13/35; el-Hucurât 49/3) ve *ihlâs* (el-Hac 22/32) olarak sayar.³⁴ Kimilerince bu beş anlam üç mertebede tefsir edilmiştir.³⁵ *Birincisi*, Allah'a şirk koşmaksızın iman etmek (Fetih 48/26); *ikincisi*, büyük günahları işlemekten sakınmak ve farzları eda etmek (el-A'râf 7/96); *üçüncüsü* ise, kalbini Allah'tan başka meşgul edecek her

³¹ Asım Efendi, *Kamûsu'l-muhît Tercümesi*, 6/6038.

³² Ebu'l Hüseyin Ahmed İbnu'l-Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüga* (Kahire: Dâru İhyâ'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1266), 6/131.

³³ Yazır, Hak Dini, 1/169.

³⁴ Mukâtil b. Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, 211-213; Râzî, *Mefâtih*, 2/23; Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmeğânî, *Kamûsu'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâ'în, 1983), 494; Mehmet Soysaldı, “Kur'an Semantiği Açısından Takva”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 36-40 Okuyan, *Kur'an Sözlüğü*, 882.

³⁵ Yazır, Hak Dini, 1/169; Mehmet Yaşar Soyalan, *Elmalı Tefsirinde Kur'ani Terimler ve Deyimler* (İstanbul: Ağaç Yayınları, 2003), 180-181.

şeyden arındırmak ve bütün varlığı ile Allah'a yönelmektir. (Bkz. Âl-i İmran 3/102; Teğâbün 64/16). Her üç anlam da rubûbiyeti ve ulûhiyeti Allah'a has kılmayı ifade etmektedir. Bu bağlamda Kur'an'ın, mü'mini "Allah'ın huzurunda huşuyla titreyen kişi" yani *müttaki* olarak tarif etmesi çok anlamlı durmaktadır. (Bk. el-Bakara 2/212; er-Ra'd 13/35).

İttikâ korkunun ve ümidin kaynağı olarak kabul edilen varlığa karşı takınılan tutumun niteliğidir. Buna göre kişinin takvası kime ise ilahı da odur. Bütün fayda ve zararın yegâne kaynağının Allah olduğuna inandığı için mü'minin takvası da bütünüyle O'nadır. Müşriğin takvası ise putlardır. Zira onun Allah'a inancı olsa da güveni yoktur. Bu yüzden Allah dışındaki birtakım varlıklara güvenir; onların zararından korunabilmek için yine onlara sığınır.

Bu kısa semantik analiz bize gösterdi ki, imanın makbul olabilmesi için kişinin Allah'a her işinde tam güvenmesi gerekmektedir. Gerçekte bütün peygamberler ve ilahi kitaplar bu güveni tesis etmek için gelmişlerdir. Bu itibarla tevhit çağrısı, "sadece Allah'a güvenin; O'nun dışındaki hiçbir varlık mutlak güven kaynağı olamaz" demektir. Bu davete kul icabet ettiğinde, hak eden makama şükredilmiş olur. Çünkü şükür kişiyi dünyevi ve uhrevi tüm tehlikelerden koruyup onu nimete kavuşturana yapılıır. Şükürün zirvesi ise imandır. Allah'a iman, ancak O'na tam teslimiyet göstermekle mümkündür. Yani teslimiyet, Allah'a duyulan güvenin neticesidir. Tüm iyilikleri elinde bulunduran Allah'a iman eden kimse, bütün korkularından emin olur. Diğer bir ifadeyle takvası Allah'a olanın, Allah dışındaki varlıklardan korkması söz konusu olamaz. Dolayısıyla tevhit ve ihlâs ancak muttaki kulların amelidir. İttikâsı eksik olanların ise şirke/küfre düşmesi gayet tabidir.

İmanı ve tevhidî özünde "tek olan Allah'a güvenle bağlanıp tasdik etmek" olarak tanımladıktan sonra, zıddı olan küfür ve şirki ise Allah'a güvensizlik ya da eksik güven temelinde değerlendirmek mümkün hale gelmektedir.

2. Küfür

Küfür, Kur'an'da olumsuzlanan tüm dini-ahlaki değerler için kullanılan en kapsamlı terimdir. Şirk ise küfürün en tipik tezahürlerinden birisidir. Kur'an, indiği ortamda, "Ey Kâfirler!" diye hitap ettiği tüm yerlerde müşrikleri kastetmektedir. Buna göre kâfir için kulla-

nılan tüm olumsuz nitelermelerin aynı zamanda müşrikler için de kullanıldığı görülmektedir.

Küfür, *k-f-r* fiil kökünden mastar olup, sözlükte “bir şeyi örtmek” demektir. Bu anlamıyla tohumu toprağa eken ve böylece onu örtüp gizleyen çiftçiye kâfir denildiği gibi, kılıcı örttüğü için kınına, karanlığı örttüğü için geceye, yıldızları örttüğü için buluta da kâfir denir. Şer’î anlamıyla *küfr* imanın zıddı olarak Allah hakkında cehalet ve O’nu yalanlamak demektir.³⁶ Allah’ın birliğini, delillerini, ayetlerini, nimetlerini görmezlikten, bilmezlikten gelip hakikatin üstünü örttüğü için kâfir de bu isimle nitelenmiştir. Bu itibarla küfür kelimesi Kur’an’da, esas olarak, imanın zıddı olarak inançsızlık ve şükürün zıddı olarak kadirbilmezlik şeklinde iki farklı anlamda kullanılmaktadır.³⁷

Mukatil b. Süleyman küfür kelimesinin dört anlamda tefsir edilebileceğini ifade etmektedir.³⁸ *Birincisi* tevhidi inkâr etmek demektir. Bu bağlamda inkâr ile şirk, kâfir ile müşrik eşitlenmiştir. (bk. Âl-i İmrân 3/151; en-Nisa 4/51; el-En’âm 6/1, 20, 106; er-Ra’d 13/33; en-Nahl 16/27; el-Hac 22/17; el-Mü’min 40/42, 74, 84-85). *İkincisi*, hücceti/delili inkâr etmek ve ilâhi vahyi yalanlamak anlamındadır. (bk. El-Bakara 2/89, 146; Âl-i İmrân 3/197; el-En’âm 6/14, 20, 148; en-Nahl 16/36). *Üçüncüsü*, küfrân-ı nimet/nankörlük demektir. (bk. el-Bakara 2/152; İbrahim 14/29; en-Nahl 16/112,114; el-İsra 17/65-66; en-Necm 27/40; Ankebût 29/65-66; Lokmân 31/12; eş-Şûrâ 42/48). *Dördüncüsü*, berî/uzak olmak anlamındadır. (bk. İbrahim 14/22; Ankebut 29/25).

Ebû Hanife’ye göre küfür ile şirk arasında umum-husus mutlak ilişkisi vardır: Buna göre her şirk küfür iken her küfür şirk değildir. Bu iki kelimenin, tek bir anlamı olan iki ayrı isimden ibaret olduğu görüşünde olan İbn Hazm, Ebû Hanife dışındakilerin şirk ile küfrü eşit kabul ettiklerini, dolayısıyla her kâfirin müşrik, her müşrikin de kâfir olduğunu söylediklerini ifade etmektedir.³⁹

³⁶ Ebû Bekr el-Bâkillânî, *Kitâbu’t-temhîd* (Beyrut: el-Mektebetü’ş-Şerkiyye, 1957), 348.

³⁷ İsmail b. Hammad el-Cevherî, *es-Sihâh tâcu’l-lüga ve sihâhu’l-arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafur Attar (Beyrut, 1979), 2/807-808.

³⁸ Mukatil b. Süleyman, *Kur’an Terimleri Sözlüğü*, 116-118. Ed-Dâmeğânî de küfür kelimesine; *inkâr*, *cühûd*, *küfrân-ı ni’met* ve *berâet* şeklinde dört anlam vermiştir. Dâmeğânî, *Kâmûsu’l-Kur’an*, 405.

³⁹ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *Kitâbu’l-fasl fi’l-milel ve’l-ehvâi ve’n-nihal*, (Mısır: el-Matbaatu’l-Edebiyye, 1320), 3/222.

Kur'an'da "Allah için üçüncüsüdür" diyen Hıristiyanların ve "Üzeyir Allah'ın oğludur" diyen Yahudilerin *kâfir* olarak nitelenmekle birlikte *müşrik* olarak vasedilmemesi, bu iki terim arasında bir ayırım yapmayı gerektirir mi? Ulemanın çoğunluğuna göre Kur'an'da müşrik lafzının lügavî değil de şer'î kullanımı, Ehl-i Kitâbı da içine almaktadır. Cübbâî, Kâdî Abdülcebbâr ve Fahreddin er-Râzî, namaz ve zekât kelimeleri gibi müşrik kelimesinin de şer'î isimlerden olduğunu kabul etmişlerdir. Onlara göre kâfir lafzı; herhangi bir Tanrıya inanmayan veya Tanrının varlığından şüphe edeni ya da Tanrının şerîkinin varlığından şüphe edeni içine aldığı gibi, Peygamber haber verdiğinde yeniden dirilişi, kıyameti inkâr edeni ve putlara tapanları da kapsamaktadır. Buna göre bu kelimelerin lügavî değil şer'î isimler olduğu ve dolayısıyla her kâfirin müşrik ismine dâhil olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰ Hamdi Yazır da zahirde olmasa bile hakikatte tevhidin ve İslâm'ın münkiri oldukları için Ehl-i Kitabın müşrik olduğunu kanaatindedir.⁴¹ Esasen Kur'an'da türevleriyle birlikte 550 yerde geçen küfür kelimesi hem inançsızlık hem de nimete karşı nankörlük anlamıyla kâfir-müşriklerin durumunu gözler önüne sermektedir. (Bk. el-Bakara 2/152; el-Mâide 6/72-73; Yunus 10/68-70; er-Ra'd, 13/14; İbrahim 14/39; en-Nahl 16/112; el-İsrâ 17/66-67; en-Neml 27/40; el-Ankebût 29/65-66; eş-Şûrâ 42/48; el-Kâfirûn 109/1-6vb.).

70 | db

Küfür ve şirk terimlerinin tam anlaşılabilmesi için bunların zıddı olan iman kavramının, tasdik boyutuyla beraber güven boyutunun dikkatten uzak tutulmaması gerekir. Çünkü imanın zıddı olarak inkâr/nankörlük, ancak Allah'a güvenin kaybedildiği ya da Allah'la beraber başka varlıklara da Allah'a güvenir gibi güvenildiği durumlarda ortaya çıkmaktadır.

Kur'an arazi/mülk, servet, evlatlar gibi yaratılmış varlıklara duyulan itimadı küfür ve şirk olarak tanımlamakta ve böyle bir şirke düşmüş olanların ibretlik sonlarını Mekke müşriklere anlatmaktadır. Burada özellikle bahçe sahiplerinin kıssalarından ve Karun'dan kısaca söz edilebilir. Kehf Suresinde hikâye edildiğine göre (el-Kehf 18/32-44) Allah iki kişiden birisine iki üzüm bağı ve çeşitli nimetler bahşetmiş, ancak bu kimse malının, mülkünün, nüfuz ve itibarının daha çok olduğunu söyleyerek komşusuna karşı böbürlenmeye baş-

⁴⁰ Fahrudin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981) 6:59-61; Tahânevî, *Keşşâf*, 1/1022.

⁴¹ Yazır, *Hak Dini*, 2/770.

lamış. Kıssaya göre zenginliğin kendisini şımarttığı bu kimse malının kesinlikle yok olmayacağını iddia ediyor ve ahireti de inkâr ediyordu. Müslüman komşusu ona zenginlik ve itibarına duyduğu bu aşırı güvenin şirk olduğunu, sadece Allah'a güvenmesi gerektiğini, çünkü hiçbir şeyin Allah'ın dilemesi dışında olmadığını, var edenin ve yok edenin Allah olduğunu söyleyip, bugün kendisi gibi zayıf olanların yarın Allah'ın dilemesiyle güçlü olacağını, buna karşılık nice itibarlı kimselerin ve bahçe sahiplerinin de bir anda helak olacağını hatırlatmıştı. Hikâyenin sonunda bahçesi tarumar olan ve her şeyini kaybeden bu kişinin derin bir pişmanlık içerisinde "Ah! Keşke Rabbime hiç kimseyi ortak koşmasaydım" dediği ve kendisine Allah'tan başka güvendiği hiçbir şeyin ve hiçbir kimsenin ona yardımcı olamayacağı ifade edilerek değişmez bir ilahi hakikat olan mümin inancı ve ahlakı şöylece beyan edilmektedir: "İşte böyle bir durumda koruyup kollamak ve yardım eli uzatmak (velâyet), ibadete layık yegâne ilah olan Allah'a mahsustur. En güzel mükâfatı veren de en güzel akıbeti nasip eden de O'dur." Bu kıssa hem Hz. Peygamberin risaletine bir delil, hem de Allah'ın tevhidinde, kudret ve saltanatına bir hüccettir.⁴²

Sahip olduğu mülkün, Allah'tan değil de sahip olduğu bilgidен kaynaklandığını iddia eden Karun'un kıssası Kur'an'da ibret olarak sunulmaktadır. Halkı ona "servetine güvenip şımarma" dedikleri halde o, sahip olduğu servetin Allah'ın inayeti değil de kendi bilgi ve çalışmasının neticesi olduğunu ve dolayısıyla, yukarıdaki kıssada olduğu gibi, malının asla yok olmayacağını iddia etmişti. Ancak helak geldiğinde ne o güvendiği malı mülkü ne de hiçbir kimse Allah'a karşı ona yardım edememişti. (el-Kasas 28/76-83). Bu kıssalar, ellerindeki nimeti böbürlenme vesilesi kılıp Hz. Peygamberden zayıf müminleri yanlarından kovmasını talep eden müşriklere ders olsun diye anlatılmaktadır.⁴³

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere Kur'an Allah'a tam güven duymama halini küfür ve şirk olarak tanımlamaktadır. Diğer bir ifadeyle Allah'a güven konusunda sorun yaşayan bir kimsenin şirke düşmesi işin tabiatı gereğidir. Çünkü sadece maddi hedeflerin uğrunda bir ömür tüketmek, insanı yaratılmış varlıkların esiri yapar ve

⁴² Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kurân*, thk. Murat Sülün (İstanbul: Mîzân Yay., 2007)9/61.

⁴³ Tâhir b. Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1984), 15/328.

tamamen Allah'tan uzaklaştırır. Mümin, tipik özelliği olarak, yaratma ve emri Allah'a ait bilip O'na güvenirken, kâfir-müşrik ise Allah'tan başka şeylere ya da O'nunla birlikte yaratılmış bir kısım varlıklara güvenir. Bunu Kur'an'ın bütününde görmek mümkündür. İşte Allah'a güvensizlik ve dolayısıyla O'ndan uzaklaşma halini ifade eden şirk, "Allah'a yabancılaşma"⁴⁴ olarak tanımlanabilir.

Allah'a güven duymama hastalığının sebebi olarak Kur'an istikbâr ve *istiğnâ* terimlerinden bahseder.

(i) *İstikbâr/Tekebbür* (Büyükleme): Büyümek, yaşlanmak, azamet anlamında *k-b-r* kökünden türeyen *tekebbür* ve *istikbâr*; "büyükleme", "kendini büyük görme" anlamlarına gelir.⁴⁵ İnsanları küçümseyen ve kendisiyle övünen kâfirin en tipik niteliği⁴⁶ olarak gösterilen *istikbâr*, Kur'an'da kâfir-müşriğin vasfı olarak iki anlama gelir.⁴⁷ Birincisi kendisine verilen emre karşı tekebbür etmek, büyükleme, büyüklük taslamak manasında kullanılır. Bu çerçevede *istikbâr* Kur'an'da İblîsî inkâra düşüren amel olarak gösterilir. Zira İblîs Allah'ın Âdem'e secde emrine karşı gelerek büyüklük taslamış, Âdem'in balçıktan, kendisinin ise ateşten yaratıldığını ileri sürerek üstünlük davasında bulunmuş, bu da onun kâfirlerden olmasına sebep olmuştur. (el-Bakara 2/34; es-Sâd 38/73-76). İkincisi ise müşrik-kâfirin tevhidî reddedip şirke düşmesi anlamındadır.

Kur'an birçok yerde *müstekbir* ile *müşrik* arasında tam bir eşitleme yapmaktadır. (Bk. el-A'râf 7/36, 40; en-Nahl 16/22-23; Sebe' 34/32-33; ez-Zümer 39/59, 65). Bu çerçevede Hz. Salih'in kavmi Semûd'un müşrik-inkârcıları (el-A'râf 7/75, 76), Hz. Şuayb'ın kavmi Medyen'in kâfirleri (el-A'râf 7/88, 90), Hz. Musa'nın getirdiği hakikate karşı büyükleme Firavun ve kavmi (el-A'râf 7/132-133; Yûnus 10/75; el-Mü'minûn 23/48; el-Mü'min 40/27), Hz. Peygamberin getirdiği hakikate teslim olmayan Mekkeli müşrikler (Câsiye 45/31; el-Furkân 25/21; el-Müddessir 74/19-25), Hıristiyanlar ve Yahudiler (el-Bakara 2/87) içine düştükleri şirkleri sebebiyle "müstekbirler" ve halleri de "istikbâr/tekebbür" olarak tanımlanmaktadır.

⁴⁴ Thomas J. O'shaughnessy S. J., "Allah'a Yabancılaşma: Şirk", çev. Ömer Kara, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1995-1998), 372.

⁴⁵ Cevheri, *es-Sihâh*, 2/801-802.

⁴⁶ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yay., 2010), 229.

⁴⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, 116-118.

Kur'an'da şirk, küfür ve istikbâr arasında çok yakın bir anlamsal bağ kurulduğu görülmektedir. Esasen hakkı ve haddi olmadığı halde tekebbüre düşen insan, hevâsını ilâh edinerek şirke düşmektedir. Mekkeli putperestlerin Hz. Peygamber'in tek ilâha iman davetine karşı büyüklenmeleri ve dolayısıyla bayağı arzularını ilâhlaştırılmalarını konu eden şu ayet çok anlamlıdır: "(Ey Peygamber!) Hevâ ve hevesini, boş arzu ve isteklerini kendisine ilâh edinen kimseyi görüyorsun değil mi?...". (el-Furkân 25/43).

Kur'an'da istikbârın sembol tipleri olarak özellikle Şeytan (el-Bakara 2/34, el-A'râf 7/11; es-Sâd 38/71-75), Firavun, yardımcıları Kârûn ve Hâmân (el-Mü'minun 23/45-48; el-A'râf 7/132-133; Yûnus 10/75-93; el-Kasas 28/39-42, 78-84; el-Ankebût 29/39), mele' (ileri gelenler/etkili ve yetkili çevreler) (es-Sâffât 37/35-36; el-A'râf 7/74-79, 88-93), İsrailoğulları (el-Bakara 2/87-88), kâfirler, müşrikler (el-Mü'min 40/56; Fussilet 41/38; el-Müddessir 74/11-26) ve münafıklar (el-Münâfikûn 63/5-6) öne çıkarılırken, bunun karşısında Allah'a karşı istikbâra düşmeyenlere örnek olarak da melekler (en-Nahl 16/49-50) ve gerçek mü'minler (es-Secde 32/15-19) örnek gösterilir.

Kur'an'da Allah'a güven konusunda zafiyete düşmenin ikinci sebebi de *istiğnâ* terimiyle ifade edilen aldanma halidir.

(ii) *İstiğnâ*: Tam olarak kişinin kendini zengin sayması ve sonuç olarak da kendi gücüne sınırsız güven duyması anlamına gelir.⁴⁸ Büyüklenme ile yakın anlama gelen bu halin sonucunun ise Kur'an'da inkâr ve şirk olduğu ifade edilmektedir. "Gerçek şu ki insan fütursuzca azar; ne zaman kendini yeterli görse" (el-Alak 96/6-7) Bir başka ayette müstağni davranan kimseyle Mekke'nin ileri gelen zenginleri ve kabile reisleri kastedilmektedir. (Abese 80/5-6). Bunlar mal ve adamlarının çokluğu nedeniyle büyüklük taslayarak inkârcılıkta devam ediyorlar, Peygamberin kendilerine doğru yolu göstermesine ihtiyaçlarının olmadığı söylüyorlardı. Leyl Suresinde de müşrik-kâfirin sahip olduğu servet ve zenginlikle Allah'a ve insanlara karşı müstağni davrandığı, ancak ne büyük bir yanılğı içinde bulunduğunu kıyamet günü anlayacağı ifade edilmektedir. (el-Leyl 92/8).

⁴⁸ Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 241.

Kur'an'da sahip olunan maddi imkânlar sebebiyle Allah'a ve insanlara karşı küstahlaşıp haddini aşmayı, kendini yeterli görerek zulmetmeyi ifade eden başka terimlerden de söz edilebilir. Kendini beğenmişlik ve aşırı kibri yüzünden haksız ve hukuksuz davranışlarda bulunmayı ve başkalarının hakkına tecavüz etmeyi ifade eden *beğâ* (eş-Şûrâ 42/27; el-Kasas 28/76-77); refah içinde şımarıp azma anlamında *batire* (el-Kasas 28/58); küçümseyerek yüz çevirme ya da büyülenerek isyan etmek olarak anlaşılan *tağâ/tuğyân* (el-Bakara 2/15; el-Maide 5/64; Yûnus 10/11; en-Nâziât 79/37-41; eş-Şems 91/11-12) ve büyüklük taslayarak, kendi kendine yeterliliğini tahakküm biçiminde ortaya koymak demek olan *cebbâr* (el-Mü'min 40/35) kelimeleri bu çerçevede dile getirilebilir. Bütün bu kelimelerde Allah'a karşı kişinin kendi nefsi, servetine, itibarına, kabilesine, çokluğuna vb. güvendiği görülmektedir. İnsanın Allah'tan başka bir varlığa tam güvenini ifade eden bu ve benzeri terimler, küfür ve şirkle çok yakın bir anlam ilişkisi içinde sunulmaktadır.

74 | db

Buraya kadar yaptığımız açıklamalarla şirkin ne olmadığını ortaya koymaya çalıştık. Şimdi de doğrudan ne olduğuna dair yapacağımız izahlarla şirkin tam tanımını ve muhtevasını açıklığa kavuşturmayı ümit ediyoruz.

2.1. Şirk

2.1.1. Şirkin Tanımı ve Muhtevası

Şirk lügatte “ortaklık”, “ortak olmak”, “pay, hisse” anlamında masdar kelimedir. *Şerîk* ve *müşârik*; “ortak olan”, *eşrâk* ve *şürekâ* ise hem *şirk* hem de *şerîk* kelimelerinin çoğulu olarak “ortak; pay, hisse sahibi, hissedar; müttelik” anlamında kullanılır. Buna göre mesela şirket ortaklarından her biri ve eşlerden biri diğerinin şerîkidir.⁴⁹ *İşrâk* ise küfür anlamında tek olan Allah'a şerîk kabul etmek demektir.⁵⁰ Buna göre *şirk* tevhidin, *işrâk* ise imanın zıddıdır.

Dini anlamda şirk, mutlak inkâr demektir. “Filan Allah'a şirk koştı” dendiğinde en genel anlamıyla inkâr kastedilir.⁵¹ Dolayısıyla her kim yaratılmış varlıklardan birisini Allah'a denk tutarsa o *kâfir-müşriktir*. Bu itibarla genel anlamıyla şirk; “Allah'ın zatında, sıfatla-

⁴⁹ İbn Manzur, *Lisânu'l-arab*, 4/2248

⁵⁰ Asım Efendi, *Kâmûsu'l-muhît Tercümesi*, 5/4255

⁵¹ Cevheri, *Sihâh*, 4/1593-1594

rında, fiillerinde veya O'na ibadet edilmesinde ortağı, dengi yahut benzerinin bulunduğu inanmak demektir.”⁵²

Şirk, Grekçe *polus* (çok) ve *theos* (Tanrı) kelimelerinden oluşan politeizm kavramıyla ifade edilebilir. Modern dönem evrimci din anlayışına göre insanlık en başta animistik dini inançlara sahipken oradan politeizme ve daha sonra monoteizme ulaşabilmiştir. Ancak Kur'an'da insanlığın başlangıçta tevhide iman ettiği, sonradan şirkin ve inançta çeşitli sapkınlıkların ortaya çıktığı ifade edilmektedir: “İnsanlar aslında tek ümmet idi. (Başlangıçta hepsi tevhit inancına sahip iken sonra) aralarında ihtilaf çıktı.” (Yûnus 10/19. Krş. el-Bakara 2/213). Bazı araştırmacılar da, semavî dinlerin öğretileri yanında Afrika, Avustralya ve Amerika'daki kabilelerde gökle ilgisi olan, değişmeyen, görülemeyen ve ahlâkî talepleri bulunan bir Tanrı inancının varlığından hareketle başlangıçta insanlığın dinî hayatının monoteist bir nitelik taşıdığı yolundaki tezi daha tutarlı bulmuşlardır.⁵³ Hangi tez kabul edilirse edilsin kesin olan bir şey vardır ki, o da, şirkin ilkel ve gelişmemiş zihinlerin inancı, tevhidin ise tekâmül etmiş ve olgun akılların imanı olduğudur.⁵⁴

İslam'ın tevhit akidesi ister çok tanrıcılığı kabul etmekle ortaya çıkan şirk olsun isterse Allah'la insan arasında araçlar kabul etmeye dayalı şirk olsun tüm şirk çeşitlerini reddetmektedir. Buna göre iki veya daha fazla ilâh tanımak, yaratmasında Allah'a şerik kabul etmek, kendisine ibadet edilecek başka ma'bûdlar edinmek, kısaca yaratmasında ve kullukta Allah'a ortaklar koşmak, şirkin esas anlamıdır. İsfahânî bunu *büyük şirk* dolayısıyla *en büyük küfr* olarak tanımlamaktadır. Bazı durumlarda Allah'tan başkasının hatır ve hoşnutluğunu gözetmeyi de *küçük şirk* olarak tarif eder ki bu da *riyâ* ve *nifaktan* ibarettir. “...Onların çoğu, ancak ortak koşarak Allah'a iman ederler” (Yusuf, 12/106) ayetinde şirkin bu anlamda kullanıldığını belirtir.⁵⁵ Başkasının adını Allah'ın adına denk tutma anlamı olduğu için Allah'tan gayrısı adına yemin etmek ve bir faydanın elde edilmesi, bir zararın defedilmesinde yaratılmış bir varlı-

⁵² Sinanoğlu, “Şirk”, 193; Ahmet Saim Kılavuz, *İman ve Küfür Sınırı* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1990), 75.

⁵³ Bkz. Sinanoğlu, “Şirk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2010) 39/193-194.

⁵⁴ Krş. Şaban Ali Düzgün, “Kur'an'ın Tevhid Felsefesi”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2005), 6-7

⁵⁵ İsfahânî, *el-Müfredât*, 263.

ğın tesirini kabul ederek onu Allah'a denk sayma anlamı içerdiği için de uğursuzluk inancı şirk sayılmıştır.⁵⁶

Şah Veliyyullah ed-Dihlevi (öl. 1176/1762) insanların şirk olan davranışlarını şöyle sıralamaktadır: Allah'tan başkasına secde etmek, ihtiyaçları Allah'tan başkasına arz etmek, din adamlarını rab edinmek, putlara ve yıldızlara kurban kesmek, Allah'tan başka varlıklar adına yemin etmek, Allah'tan başkası adına haccetmek, çocuklara Allah'tan başka bir mevcuda nispetle “şunun kulu” diye isim vermek ve benzeri davranışlardır.⁵⁷ İzmirli İsmail Hakkı ise şirk olarak nitelenebilecek inanç biçimlerini beş kısma ayırmıştır. (i) İki bağımsız tanrı kabul etmek, (ii) bazı varlıkları tanrıya ortak tanıma, (iii) Allah'a yakınlaşmak için birtakım varlıkları şefaataci kabul etmek, (iv) hakikati araştırmayı terk edip ataların şirkini taklit etmek, (v) sebeplerin etkisinin Allah'ın yaratmasıyla değil de nesne ve olayların doğalarının gereği olduğuna inanmak.⁵⁸ Müslüman kelimciler bu bağlamda meselenin daha iyi anlaşılabilmesi için şirki farklı kısımlara taksim ederek ele almışlardır.

76 | db

2.1.2. Şirkin Kısımları

İslâm literatüründe şirkin birbirinden farklı taksimlerinden söz edilebilir ancak biz meseleyi uzatmamak için konunun detayını ilgili kaynaklara havale ederek en yaygın kabuller üzerinden bir izah yapmaya çalışacağız.

Şirkin dört kısmından söz edilebilir. Bunlar (i) ulûhiyette şirk, (ii) Allah'ın varlığında şirk, (iii) tedbir ve yönetmede şirk ve (iv) ibadette şirktir.⁵⁹ Bu itibarla şirk dört vecih üzere olabilir. Bunlar sayıda, mertebede (derece, denklik), nispette (eş ve çocuk nispet etme) ve yaratmadadır.⁶⁰ Bu farklı mertebeleri içerecek şekilde, Allah'ın rubûbiyetinde yani zat-sıfat-fiillerinde şirk ve ulûhiyetinde yani ibadette şirk olmak üzere ikili bir taksim de yapılmıştır.⁶¹ Buna göre tevhit; tüm varlığın yaratıcısının Allah olduğuna inanmakla

⁵⁶ İbn Manzur, *Lisân*, 4:2249

⁵⁷ Şâh Veliyyullah ed-Dihlevi, *İslâm Düşünce Rehberi*, çev. Mehmet Erdoğan (İstanbul: Yeni Şafak, 2003), 1:233-236.

⁵⁸ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmî Kelam*, sad. Sabri Hizmetli (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 355-356.

⁵⁹ Tahânevî, *Keşşâf*, 1/1020-1021.

⁶⁰ Tahânevî, *Keşşâf*, 1/1023.

⁶¹ Nadim Macit, *Kur'an ve Hadîse Göre Şirk ve Müşrik Toplum* (Konya: Ribat, 1992), 38-39.

birlikte, ulûhiyet niteliklerini yalnız Allah'a hasredip bu hususta onu şerîkten tenzih etmek, ibadetleri yalnız O'na tahsis etmekten ibaretir.⁶² Bazı kaynaklarda gizli şirk olarak riya farklı bir şirk türü olarak kabul edilse de⁶³ esasen bu da ibadette şirke dâhil edilebilir.

Şirkin farklı türlerine nispetle âlimler batıl mezhepleri beşe ayırmışlardır. *Birincisi* Dehriyye'dir. Bunlara göre âlemin bir yaratıcısı yoktur; varlık ve suretler tesadüfen oluşmuştur. *İkincisi* bir kısım felâsifedir. Bunlar bir yaratıcının varlığını kabul ederler fakat sıfatlarını nefyederler. Yani onlara göre âlemdeki tesir Allah'a değil aracı sebeplere aittir. Hint felsefesindeki avatar inancı bunun örneğidir. *Üçüncüsü* Seneviler/düalistlerdir. Bunlara göre hayır ve şerri barındıran bu âlem için tek bir ilâhın varlığı yetersizdir. Bu bakımdan hayır için bir ilâh, şerr için de başka bir ilâh gerekir. Onlar hayır Tanrısını *Yezdan*, şerr tanrısını da *Ehrimen* olarak isimlendirmişlerdir. *Dördüncüsü* putperestlerdir. Onlara göre putlara tapınmak, dini ve dünyevi tüm ihtiyaçlarını gidermenin sebebidir. Üzeyir Allah'ın oğludur diyen Yahudiler ile Mesih Allah'ın oğludur diyen Hristiyanlar da bu gruba dâhil edilebilir. *Beşincisi* Mecusilerdir. Bunlara göre, düalist inançları gereği, Ehrimen (İblis), varlığa tesir etme konusunda ilâhi bir kudrete sahiptir. Allah'ın ve Şeytan'ın orduları arasında sürekli bir mücadele vardır. Bazen hayır âleminde Allah'ın hükmü galip gelir; bazen de kötülük âleminde ortaya çıkan İblis'in ordusu mücadeleyi kazanır.⁶⁴ İslâm âlimleri tevhit inancına aykırı tüm bu farklı şirk inançlarını, içlerinde barındırdıkları çelişkileri ortaya koyarak reddetmişlerdir.⁶⁵ Hatta kendi içlerinde bile tevhide aykırı gördükleri hususlarda çok ciddi tartışmalara girişmişlerdir. Burada sadece, tevhidin bir gereği olarak *tenzihi*⁶⁶ temel yöntem olarak benimseyen Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet kelamcıları arasındaki sıfatlar tartışmasını hatırlamak bile yeterlidir. Tevhidi

⁶² Rızauddîn b. Fahrüddîn, "Tevhit", sad. Ömer Aydın, *Kur'an Mesajı: İlmî Araştırmalar Dergisi* 1/10,11,12 (İstanbul, 1998), 190, 190-194.

⁶³ Mukâtil b. Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, 118-121.

⁶⁴ Tahânevî, *Keşşâf*, 1/1023-1024.

⁶⁵ Bkz. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi (Beyrut: Daru's-Sadr, 2010), 239-268; Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, thk. Mahmûd Muhammed Kâsım (Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1957), 5/9-259; Sa'duddîn et-Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, thk. Abdurrahmân Umeyre (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1998), 4/39-42.

⁶⁶ Kelam ve felsefede tenzih söyleminin belirleyiciliği konusunda bk. Hasan Türkmen, "Söylemin Belirleyiciliği Bağlamında Tenzihî Söylemin İzdüşümü", *Artuklu Akademi: Mardin Artuklu Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 3/1 (2016), 55-80

muhafaza etmek ve Allah'ı noksan sıfatlardan tenzih etmek kastıyla Mu'tezile, Allah'a her tür kadim sıfat nispet edilmesini şiddetle reddedip bu bağlamda Sünni kelimacıları *teaddüd-i kudemâya* düşmekle itham ederken, Ehl-i Sünnet kelimacıları ise onları ilahi sıfatları iptal etmekle suçlamışlardı.

Bütün düşünce ve yaşamını, temel fitri duyguları olan korku ve ümit ya da elem ve lezzet üzerine bina eden insan, zorunlu olarak bu duygularını bir yere bağlamak durumundadır. İşte kişi bunları neye ya da kime bağlamışsa ma'bûdu da odur. İbadet gerçekte Allah'ın hakkı iken, müşrik kimse cehaletinden dolayı başka varlıklara kulluk eder. Buna göre şirki, esasen Allah'a karşı bir güven sorunu olarak tarif etmek mümkün hale gelir.

2.1.3. Allah'a Karşı Bir Güven Sorunu Olarak Şirk ve Sebepleri

Dinler tarihi araştırmacıları gök tanrıların en ilkel insan topluluklarında bile var olması sebebiyle en başından beri tek tanrıcılığın var olduğunu kanıtlamaya çalışmışlardır. Romanyalı dinler tarihçisi Mircea Eliade (ö.1986) hemen hemen tüm inanışlarda evreni yaratan ve gönderdiği yağmurlarla toprağa bereket veren göksel bir varlığın mevcudiyetinde şüphe duyulmadığını ifade etmektedir.⁶⁷ Bunun yanında şu da zikredilmektedir ki, zamanın geçmesiyle bu semavi varlığın insanların dini hayatları üzerindeki etkisi de azalmakta, yerini başka bir takım aracı varlıklar almaktadır. Dinler tarihi, beşeriyetin hemen her yerde uzak Tanrıyı yaklaştıracak müşahhas varlıklar aradığının birçok örneğiyle doludur.

Kâinattaki hiçbir varlığa sırf kendisi olduğu için tapıldığına da rastlanmaz. Müşriklerin taptığı putların kaynağında melekleri, cinleri, şeytanları ve bazı insanları tazim vardı.⁶⁸ Bunların kendilerine yardım edeceklerine, Allah katında kendilerine yardımcı olacaklarına inanıyorlardı. Allah'ın bazı sıfatlarını putlara izafe edip onları yarı-Tanrı olarak kabul ediyor, yeryüzündeki değişimi bütünüyle *dehr* denilen mevhum bir gücün etkisine bağlıyorlardı. Ahirete de iman etmeyen müşriklerin hayatlarında Allah sadece çok büyük tehlikeler anında yardıma çağrılıyor (Ankebût 29/65), bunun dışın-

⁶⁷ Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan (İstanbul: Kabalcı Yay., 2003), 61. Ayrıca bk. Ahmet Kahraman, *Mukayeseli Dinler Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2013), 25, 62.

⁶⁸ İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, çev. Beyza Bilgin (İstanbul: Pınar Yay., 2003), 48, 54, 68.

da hiçbir yer işgal etmiyordu. Bu bakımdan onlar teoride olmasa bile pratikte Allahsız bir hayat yaşıyorlardı. Diğer bir ifadeyle müşriklere göre her şeyi tedbir ve idare eden, gözeten, koruyan anlamında *el-vekîl*, Allah değil, aksine putlardır. Çünkü onlar tüm işleri tek bir Tanrının yapabilmesini akıllarına sığdıramıyorlardı. Hâlbuki *el-vekîl* isminde aslolan, kendisine bırakılan işte müstakil olmaktır. Kur'an bu sebeple müminlerden her daim "Allah bize kâfidir; O ne güzel vekildir" (Âl-i İmrân 3/173) demelerini istemektedir.

Öte yandan müşriklere göre hayatın birbirinden farklı birçok işini yapmada tek bir ilah yetersiz olduğu için Tanrı bazı işleri ve yetkilerini başka varlıklara devretmiştir. Aynı zamanda onlar göksel ve ilahi olan bu Tanrıyı gözle göremedikleri ve düşüncelerine sığdıramadıkları için ulaşılamaz kabul edip, ona ulaşmak için aracı varlıklar edinmişler, fayda görme ve şefaata ümidiyle, her türlü musibet ve korkudan korunmak saikiyle aracı varlıklar olarak benimsedikleri putlara tapmaya başlamışlardır. (Nisâ, 4/139; Yunûs 10/18; Mer-yem 19/81; Zümer 39/3, 43-44 vd.). Kur'an'da bu varlıklar *esnâm*, *evsân*, *evliyâ*, *erbâb*, *endâd*, *ensâb*, *şufe'â*, *ilâh/âlihe*, *temâsil*, *şürekâ*, *şühedâ*, *emsâl*, *tâgût*, *cibt* vb.⁶⁹ isimlerle yer almaktadır. Müşrikler tarafından yarı-Tanrı kabul edilen bu isimler; inançta, yaşamda, uygulamada, sevgide, yaratmada, sıfatlarda vb. Allah'a denk, benzer ve eş kabul edilmektedir.

Şirkin ortaya çıkışını anlayabilmek için öncelikle şirkin psikolojini anlamak gerekmektedir. Hamdi Yazır'ın bu konudaki son derece isabetli tespitlerini özetlemek faydalı olacaktır: İnsanın tüm hayatı, lezzet ve elem bir geçididir. Elem, öfke ve korkunun; lezzet ise ümit ve hırsın sebebidir. İnsanın inancı ve yaşamı işte bu korku ve ümit duyguları arasında şekillenir. Ümitsizlik, kişiyi tam bir boş vermişliğe düşürürken, korkusuzluk ise her tür azgınlığın ve sorumlusuzluğun sebebidir. İnsana istikamet kazandıran şey, ümit ve korkunun aynı anda beraberce bulunmasıdır. İnsan ruhu, bir taraftan belirli ümitler ve belirli korkular karşısında sürekli etkilenirken, bir taraftan da bütünlüğü ve büyüklüğüyle belirsiz ve sonsuz ümitlerin ve korkuların mutlak etkisi altında bulunur. Bu durumda insan ümit ve korkunun kaynağına büyük bir ilgi duymaya başlar. İşte fitrattaki ma'bûd ve ibadet fikrinin kaynağı bu ilgidir ki bütün so-

⁶⁹ Bk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerim* (Kahire: Dârul-Hadîs, 1988), 51, 207, 380, 482, 488, 494, 528, 542, 836, 863, 873, 910, 933.

rumluluk duygusu bunda toplanır. İnsan bu duygusunu neye bağlarsa ma'bûdu da odur. Müşrik, cehaleti ve eleştirel akla sahip olmaması sebebiyle, ümitlerini ve korkularını, sınırlı ve sonlu yaratılmış bir sebebe bağlar ve onu bütün sevgilerin gayesi ve tüm korkuların sonu kabul eder. İşte bu psikoloji, dün ve bugün şirkin esas sebebi olduğu gibi gelecek zamanlarda da şirkin temel saiki olmaya devam edecektir. Mü'minler ise bütün korku ve ümitlerinin, önünde ve sonunda kaynağı olarak sadece Allah'a iman edip sadece O'na güvenle bağlanırlar. İslâm inancında insanların rabbi, meliki ve ilahı olan Allah, her tür elemin ve lezzetin de yaratıcısıdır.⁷⁰

İman ve tevhit özünde Allah'a güven duymanın ve güvenle bağlanmanın bir ifadesi olduğuna göre, bu kavramların zıddı olan küfür ve şirk de esasen, Allah'a karşı tam güven konusunda yaşanan problemlerin bir ifadesidir. Şirkin bu niteliği, en açık şekilde müşriklerin cin algısında görülmektedir. Câhiliye müşrikleri her tarafın cinlerle dolu olduğuna ve bunların hayır-şer her türden fiilleri yapabileceğine inanıyorlardı. Bu yüzden ıssız bir vadiden geçerken, o vadinin sahibi olduğunu zannettikleri cinlere sığınıyorlardı. Onlar cinlerin Allah'ın kızları olarak putların içinde mekân tuttıklarını ve dünyada cereyan eden olayların tasarrufunda pay sahibi kılındıklarını vehmediyorlardı.⁷¹ İşte bu inanış onların şirke düşmesinin gerçek sebebidir.

Kur'an onların içine düştüğü çelişkiyi gözler önüne sermektedir. Müşrikler, Kur'an'ın beyanına göre yedi kat göğün rabbinin, her şeyin mülkiyet ve yönetimini (melekût) elinde bulunduranın ve her şeyi koruyup kollayanın Allah olduğunu bilmelerine rağmen, kıyamet günü yeniden dirilişi "eskilerin masalları" (esâtîru'l-evvelîn) diyerek inkâr ediyorlar, bu büyük olayı akıllarına sığdıramıyorlardı. Aynı şekilde Allah'ı hakkıyla takdir edemeyen müşrikler Allah dışındaki bazı varlıkların kötülüğünden korktuklarından veya onlar sayesinde bir faydaya ulaşmayı arzu ettiklerinden dolayı sahte tanrılar edinmişlerdi. Allah'ın hem mutlak yaratıcı olduğunu kabul edip hem de yaratılmış varlıkların şerrinden korkarak onlara sığınmak tam bir çelişkiydi. Kur'an müşriklerin çelişkisini, yukarıda geçen itiraflarının hemen akabinde "düşünmüyor musunuz?", "Allah'a ortak koşmaktan sakınmıyor musunuz?" ve "nasıl oluyor da gözle-

⁷⁰ Yazır, *Hak Dini*, 1/98-102.

⁷¹ İbnu'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, 48; Cevad Ali, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, (Bağdat: Câmîatu Bağdat, 1993), 6/705-754.

riniz bağlanmış gibi davranıyorsunuz?” diyerek yüzlerine vurmaktadır. (Bk. el-Mu'minûn 23/81-89).

Müşrikler Allah'a inanıyorlardı ancak tam güven noktasında sorun yaşamaları sebebiyle şirke düşmüşlerdi. Zira parçalanmış hakikat, hakikat olmaktan çıkar ve daha tehlikelisi sahibi dalâlete düştüğünü fark etmez. Bu bakımdan hakikatin yarısını ifade eden şirk, en tehlikeli inanç sapmasıdır. Hâlbuki Kur'an, insanların rabbi, meliki ve ilâhî olan Allah'a sığınmalarını, O'na güvenmelerini tavsiye etmekteydi. (en-Nâs 114/1-6). Bu itibarla imana ve tevhide davet, özünde Allah'a güvene davetten ibarettir. Şayet müşrikler Allah'a tam iman etselerdi, yani tam bir güvenle iltica etselerdi, Allah'ın da onlara karşı *el-Mü'min* olduğunu yani onları korkularından emin kılacağını anlayacaklardı.

Kur'an'ın hiçbir konudaki mücadelesi, şirkle olan mücadelesi kadar yoğun ve ısrarlı değildir. Bu bağlamda putların tanrılığı farklı ifade tarzlarıyla reddedilmiştir. Öyle ki Kur'an'a göre putların gerçek bir varlıkları yoktur; onlar sadece uydurulmuş isimlerden ibarettir, hatta ölüdür. (el-A'râf 7/71; Yûsuf 12/40; en-Nahl 16/21; en-Necm 53/23;). Onlar tam bir acziyet içindedirler; hiçbir faydanın ve zararın sahibi değildirler. (el-Enbiyâ 21/66-67). Putlar kendileri yaratılmış oldukları için hiçbir şeyi yaratamazlar; öldürmeye ve diriltmeye güçleri yetmez (Furkân 25/3); rızık veremezler (er-Rûm 30/40 vd.); dualara icabet edemezler (Fâtır 35/13-14 vd.); hüküm yetkileri yoktur (Mü'min 40/20 vd.); hidayet edemezler (Yûnus 10/35 vd.) ve şefaet etme yetkileri yoktur. (ez-Zümer 39/43-44 vd.).

Kur'an sarahaten putların yok hükmünde olduğunu ifade ettiği gibi şirk inancının gerçekte hiçbir delile dayanmadığını ve dolayısıyla tam bir iftiradan ibaret olduğunu belirtmektedir. Atalarını taklit ederek şirki Allah'a yaklaşmanın vasıtası olarak kullanan müşriklerin içinde buldukları durum çok veciz ifadelerle ortaya konmaktadır. Kur'an'a göre müşrik düşünmez ve akletmez; aksine atalarını taklit eder. Bundan dolayı da daima peşin hükümlüdür (el-Bakara 2/170; el-Mâ'ide 5/104 vd.); bir bilgi ve delile dayanmaz, dolayısıyla zan ve hevâya uyar (el-A'raf 7/71; en-Necm 53/23 vd.); kibirleri akıllarını örtmüştür. (es-Sâffât 37/35; el-Câsiye 45/8-11). Allah'ı hakkıyla takdir edemeyen müşrikler yaratılmış bazı varlıkları şefaetçi edinirler. (ez-Zümer 39/3). İnsanın anlam ve değerini bilemedikleri için de bazı insanları tazim ve tebcilde ileri gider, sev-

gide ölçüyü aşar, onları Allah'ı sever gibi sever ve sonuçta onların arzularına emir ve yasaklarına itaat eder, onların rızasını kazanmayı Allah'ın rızasından üstün tutarlar. (el-Bakara 2/165).

Allah'ı hakkıyla takdir edememenin sonucu olarak ortaya çıkan şirk, bütün zamanların problemidir. Özellikle Batı'da *aydınlanma* ile birlikte aşkın ve ilahi olan her şeyin reddedilip tüm değer yargılarının toplumsal matrise indirgenmesiyle ortaya çıkan durumu, çağdaş kelamcı Şaban Ali Düzgün *hümanistik politeizm* olarak adlandırmaktadır.⁷² Buna göre kâinattan kovulan kutsalın yerine birey ve toplum konmakta ve hakikat bütünüyle bireysel veya sosyal inşadan ibaret görülmektedir. Düzgün, varlık ve değerlerin kaynağı olan Allah ile irtibatın koparılmasını, insan tragedyasının başlangıç noktası olarak görmektedir. Çünkü ilahi iradeyi saf dışı bırakma ve yerine sonsuz sosyal tanrılar ikame etme arzusu, tüm ümitleri sosyal değerlere bağlamayı ve dolayısıyla daha üst değerler yaratamama trajedisini doğurmaktadır. Artık bugünün müşriği, hiçbir ortak ve üst değer tanımadan, kendi idealini gerçekleştirmek için herkes ve her şey üzerinde tahakküm kuran tiplerdir. Bu çerçevede *iktidar istenci* ve *perspektivizm*, modern ve post-modern zamanların politeizminin en temel karakteristiğidir.⁷³

82 | db

Küfür ve dolayısıyla şirk kavramlarıyla çok yakın anlam bağına sahip olan bir diğer Kur'an kavramı da *dalâlet*dir.

2.2. Dalâl/Dalâlet

Dalâlet, Kur'an'da küfür, şirk, hüsrân, bedbahtlık, amellerin iptali, hata, cehalet ve unutmak anlamlarında kullanılmıştır.⁷⁴ Dini anlamıyla *dalâl/dalâlet*, esas olarak, *hidâyet* kelimesinin zıddı olarak kullanılır. Buna göre *dalâl/dalâlet* hak yoldan ayrılmak; *ihtidâ* anlamıyla *hidâyet* ise hak yolu kabul etmek anlamındadır. (Bk. el-İsrâ 17/15). İster kasten ister sehven ister az isterse çok olsun hak yoldan ayrılmamanın her türü *dalâlet*dir. İsfahânî diğer anlamlarının yanında en büyük *dalâlet*in Allah'ın varlığı, birliği, nübüvvet ve bunun gibi aklî/nazarî hususlarda yanlış düşmek şeklinde tezahür eden *dalâlet* olduğunu ifade ederek⁷⁵ Kur'an'dan deliller getirmektedir. (Bk. en-Nisâ 4/116, 136, 167; el-Mâide 5/12; er-Ra'd 13/14;

⁷² Düzgün, "Kur'an'ın Tevhid Felsefesi", 8.

⁷³ Düzgün, "Kur'an'ın Tevhid Felsefesi", 8-12.

⁷⁴ Mukâtil b. Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, 395-399.

⁷⁵ İsfahânî, *el-Müfredât*, 301.

el-Hac 22/12; el-Ahzâb 33/36). Bu anlamıyla dalâlet, küfür ve şirki ifade eder. Nitekim Kur'an'da müşrik toplum *ed-dâllûn*, *el-kavmü'd-dâllûn*, *el-mükezzibûne'd-dâllûn*, *ed-Dâllûne'l-mükezzibûn* gibi değişik şekillerde isimlendirilir. (el-Mâide 6/77; el-Mü'minûn 23/106; eş-Şuarâ 26/86; es-Sâffât 37/69; el-Vâkıa 56/51, 92). Zira müşrik toplum hak dini, kendilerine okunan ayetleri, yeniden dirilişi ve ahireti yalanlamakta; Allah'tan başka fayda ve zarar veremeyen varlıklara ilâhlık yakıştırarak hak yoldan sapmaktadırlar.

Müşriklerin dalâletleri ve yalanları Kur'an'da "iftira" terimiyle ifade edilir. (el-En'âm 6/24; el-A'râf 7/53). Zira Allah'ın ortağı olmayacağına göre, şerik olarak inanılan tüm varlıklar ancak hiçbir gerçekliği olmayan uydurma tanrılar olabilir. Lât, Menât ve Uzzâ gibi putları Allah'ın kızları olarak görerek onların Allah katında kendilerine şefaatçi olacaklarını iddia eden müşrikler, bu iddia ve sözlerinin kıyamet günü hiçbir gerçekliğe tekabül etmediğini ve düzmece tanrılarının bütünüyle kendi uydurmaları (iftira) ve yalanları olduğunu açık olarak görecektir. (en-Nisâ 4/48; el-En'âm 6/21,148; Yûnus 10/30; Hûd 11/21; en-Nahl 16/87; el-Kasas 28/75; en-Necm 53/19-23).

Kur'an'a göre müşriklerin putları Allah'a ortak koşmaları, bütünüyle zanna tabi olmaları yüzündendir. Kur'an bunu, "siz ancak zanna tabi oluyorsunuz; siz ancak yalan uyduruyorsunuz. De ki hakikate ulaştıracak en sağlam delil (hucetullahi'l-bâliğa) Allah'ındır" (el-En'âm 6/148-149) diyerek onların iddialarının delilsiz olduğunu beyan etmektedir. İmanı ve tevhidi kesin bilginin eseri kabul eden Kur'an şirki ise zanna bağlamaktadır. Bu itibarla zan, genellikle ilmin karşıtı olarak dayanaksız, asılsız bir düşünce türü, kesin olmayan yahut kuşku götürür bilgi ya da saf sanı anlamında kullanılır.⁷⁶ (Yûnus 10/66).

Kur'an *hevâyı* dalâletin başlıca ve doğrudan nedeni olarak zikreder. İnançla ilgili konularda ilâhî vahye değil de hevâsına uyanların doğru yoldan sapacaklarını ifade eder: "Eğer sana cevap vermezlerse, bil ki onlar, kendi bâtil heveslerine (hevâ) uymaktadırlar. Oysa Allah'tan bir hidâyet olmaksızın kendi bâtil hevesine uyan kimseden daha sapık kim vardır? Allah, zâlim olan kimselere asla hidâyet etmez." (el-Kasas 28/50). Kur'an'da müşriklerin hali tam anlamıyla hevâsına yani boş heves ve arzularına tabi olmak olarak

⁷⁶ Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 216.

ifade edilir. Bu bağlamda Hz. İsa'ya tanrılık yakıştıran Hıristiyanlar, müminleri küçük görüp onlarla alay eden Mekkeli müşrikler, Allah'ın ayetlerini ve kıyamet gerçeğini yalanlayanlar, peygamberin davetini reddedenler ve benzeri inkârcı tüm davranışlar “hevâya tabi olmak” olarak nitelenmektedir. (el-Mâide 5/77; el-En'âm 6/56, 150; el-A'râf, 7/176; el-Kehf 18/28 vd.).

Kur'an'a göre müşrikler Allah'a kulluk etmenin anlamını bilmedikleri için hevâ ve heveslerine tabi olmaktadır. (el-En'âm 6/56, er-Rûm 30/29, el-Câsiye 45/18). Nitekim Kur'an'da hevâ terimi ilmin zıddı olarak kullanılmaktadır. (el-Bakara 2/120, 145; el-En'âm 6/119, er-Ra'd 13/37; er-Rûm 30/29). Dolayısıyla müşriklerin düşünüp akletmedikleri için doğal olarak hevalarına uydukları ve bunun sonunda da şirke düştükleri görülmektedir. (el-Furkân 25/44). Hevâ aynı şekilde *hakkın* zıddı bir anlama sahip olduğundan dolayı da (el-Mâide 5/48) müşrikler hevâlarını ilâh edinmiş kimseler olarak vafedilmektedir. (el-Furkân 25/43; el-Câsiye 45/23).

84| db

Zan ve hevâlarına tabi olup da ilahi vahyi yalanlayan ve hakikate akletme yoluyla değil de atalarını taklit etmekle ulaşacaklarını vehmeden müşriklere, Kur'an doğrudan *câhiller* diye hitap etmektedir. (ez-Zümer 39/64). *Câhil* kelimesi Kur'an'da ekseriyetle *zemm* anlamında bir sıfattır. İnançla ilgili kullanımlarında müşriklerin vasfı olarak geçmektedir. Buna göre Musa'dan Allah'ın yanında başka Tanrılar isteyen İsrailoğulları (el-A'râf 7/138), ilâhî vahye kulaklarını tıkayan Hz. Hûd'un kavmi (el-Ahkâf 46/23) ve Allah'tan başka sahte Tanrılar edinen, kendini beğenmiş, kibirli, hoyrat ve küstah Mekkeli müşrikler (el-A'râf 7/199; el-Furkan 25/63; el-Kasas 28/55; ez-Zümer 39/63) *câhiller* olarak nitelenmektedir. Onların cahilliklerinin mahiyeti de şöyle açıklanmaktadır: Câhiliyye mensûbu câhil insan puta tapmakta ısrar eder (el-Ahkâf 46/23; el-En'âm 6/111), şirke dâvet eder (el-Furkan 25/63), Allah'a yalan isnad eder (el-Bakara 2/67), Allah hakkında kötü zanda bulunur (Âl-i İmrân 3/154), azap ve mûcize istemekle Allah'ı ve Peygamber'i kendine göre âciz bırakmaya çalışır, Peygamberlerden insan gücünün sınırlarını aşan olağanüstü şeyler göstermelerini talep eder (el-En'âm 6/35), tuzak kurar, yalancıdır, kiskançtır (Yûsuf 12/89) ve kavmiyetçidir. (el-Fetih 48/26). Ayrıca açılıp saçılmak (el-Ahzâb 33/33), zinâ etmek (en-Nisâ 4/17; Yûsuf 12/33) de câhilî birer davranıştır. Bu bağlamda fâsiklar câhiliyye hükmünün özlemi için-

de olan, câhilî bir hayat tarzını benimseyen insanlar olarak vasfedilmektedir. (Bkz. el-Mâide 5/50).

İsfahânî *cehle* üç anlam vermektedir. Birincisi asıl manadır ki bu, nefsin bilgiden boş olması anlamındadır. İkincisi bir şeye hakikatinin hilafına itikad etmektir. Üçüncüsü ise bir şeyi nasıl yapılması gerekiyorsa öyle yapmayı da aksini yapmaktır.⁷⁷ Genellikle “bilgisiz olma, ilimden uzak olma” şeklinde anlaşılan *câhilliyye*, müşrik kişi ve toplumların tutum, davranış, yaşantı, anlayış ve sistemlerini nitelerek üzere kullanılan bir kavramdır. Bu bakımdan İslâm öncesi Mekke halkının inanç ve yaşantısı İslâm kültüründe *câhiliyye* olarak vasfedilmektedir. Cahiliyye mantığı ilâhî vahye, bilgiye ve akla tabi olmayıp sadece hevâyı ölçü alır ve dolayısıyla putlara tapmayı doğru zanneder.

Bilgi “bir şeyin hakikatini idrak etmek” ya da “malumu olduğu hal üzere bilmek” olarak tanımlanabilir. Gerçekte zan ve hevâ da bir bilgi türüdür ancak olsa olsa bu “yanlış bilgi” olarak ifade edilebilir. Bu itibarla Ebû Cehil’e, câhillerin atası anlamındaki bu ismin verilmesine sebep, bilinmesi gerekenleri hiç bilmemesi değil; yanlış bilmesidir. Bu itibarla şirk cehâletle, tevhit de ilimle beraberdir. (Yûsuf 12/40). Kur’an’da, “onların çoğu bilmiyorlar, ne kadar az düşünüyorsunuz” gibi ifadelerle insanların çoğunun cehâlet sebebiyle şirke düştükleri ifade edilmektedir. (en-Neml 27/61-62; Lokman 31/25; ed-Duhân 44/38-39; Câsiye 45/18). Buna göre şirkin sebebi, hevâ ve zanna dayalı yanlış ve eksik bilgidir. Bu bakımdan tarih boyunca Peygamberlere ve selim akla tabi olmayan kavimlerin muhakkak surette şirke düştükleri görülmektedir. Cehennem azabını tattıklarında müşriklerin bunu itiraf edip pişmanlıklarını ifade edeceklerini Kur’an bildirmektedir: “Müşrikler, bize gelen peygambere kulak verip dinleseydik yahut aklıselimle hareket etseydik şimdi bu alevli ateşte yananlar arasında yer almazdık diyecekler.” (Mülk 67/10).

2.3. Zulm

Zulm etimolojik olarak iki temel anlamı ihtiva etmektedir. Birisi ziya ve nurun zıddı olarak karanlık, diğeri ise geçişli olması itibari-

⁷⁷ İsfahânî, *el-Müfredât*, 109.

le “bir şeyi kendi yerinden başka yere koymak” anlamına gelir.⁷⁸ Bu da ya bir noksan, ya bir ilave yahut da bir şeyin vaktini ve yerini değiştirmek suretiyle olur. Dilimizde en geniş anlamıyla “haksızlık” olarak anlaşılan zulüm; sözde ve fiilde tüm aşırılıkları, büyük ya da küçük bütün günahları ve aşırılıkları ifade etmek için kullanılan bir kelimedir.⁷⁹

Zulmün karşıtı adalettir. Adalet, bir işi yerli yerine koymak, hak sahibine hakkını vermek, hak ve hukuka uygunluk, doğru ve yerinde olmak anlamlarına gelir. Bu itibarla zulüm üç nevi olarak kabul edilir: Birincisi insanla Allah arasında olur ki bunun en büyüğü şirk ve nifaktır. İkincisi zalimle diğer insanlar arasında olur. Üçüncüsü ise zalimle kendi nefsi arasında olur. Kur’an’a göre gerçekte zulmün üç çeşidi de kişinin kendi nefesine zulmetmesi anlamına gelmektedir.⁸⁰

Kur’an, Lokman’ın dilinden oğluna nasihat babında şirki en büyük zulüm olarak tarif etmektedir: “Lokman, oğluna nasihat ederek demişti ki: Ey oğulcuğum! Allah'a sakın şirk koşma; zira şirk en büyük zulümdür.” (Lokman, 31/13. Ayrıca bkz. En’âm, 6/82). Müşrik iki boyutlu bir zulmü irtikâp ettiği için şirk en büyük zulüm olarak nitelenmektedir. Şöyle ki; insanın yalnızca Allah’a kulluk etmesi, O’nun insan üzerindeki hakkıdır. Zira yaratan, var eden, yok eden, rızık veren, her tür oluşa kaynaklık eden ve dolayısıyla ibadete layık olan sadece Allah’tır. Ancak müşrik tüm bunlarda hiçbir ortaklığı ve katkısı olmayan varlıkları Allah’a ortak koşmakta ve böylelikle O’nun hakkını çiğnemektedir. Bunu yaparken de Allah’ın ona verdiği hayatı, aklı, iradeyi yanlış bir şekilde kullanmakta, âfâkî ve enfüsî delillere gözünü kapamaktadır. Diğer taraftan insanın nefsi üzerinde de bir hakkı vardır ki bu, nefsini alçaltmamak ve cezaya müstahak kılmamaktır. “Andolsun ki biz Âdemoğullarını üstün bir şerefe nail kıldık” (İsrâ, 17/70) ayetinin ifadesince Allah’ın şerefli kıldığı, şeref verdiği insan, nefsini mahlûka ibadet ettirerek alçak ve zelil kılmaktadır.

⁷⁸ İbn Fâris, *Mu’cemu mekâyisi’l-lüga*, 3/468; Asım Efendi, *Kâmûsü-Muhît Tercümesi*, 6/5096; Vangulu Mehmed, *Vangulu Lügati*, çev. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 2:2105.

⁷⁹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 318.

⁸⁰ Mukâtil b. Süleyman, *Kur’an Terimleri Sözlüğü*, 149-151; İsfahânî, *el-Müfredât*, 318; Asım Efendi, *Kâmûsü-Muhît Tercümesi*, 6/5096

Kur'an'da çoğunlukla *zulm*, *küfr* ve *şirkin* neredeyse eş anlamlı kullanıldığı söylenebilir. Meryem oğlu İsa'ya ilâhlık yakıştıran Hıristiyanlar ve Allah'a iftira edenler (Âl-i İmrân 3/94; el-Mâide 5/72; el-En'âm 6/21, 93,144; el-Ankebût 29/68; es-Sâffât 61/7), buzağıyı tanrı edinen İsrailoğulları (el-Bakara 2/51, 92-93; el-A'râf 7/148), Firavun (el-A'râf 7/103) Mekkeli müşrikler (el-En'âm 6/135), Allah'a şirk koşup ahireti inkâr edenler (el-A'râf 7/44-46; Hûd 11/18-19), Allah'ın ayetlerini yalanlayanlar (el-En'âm 6/21; el-Cuma 62/5; ez-Zümer 39/32) ve her tür şirke bulaşmış olanlar (Âl-i İmrân 3/151; el-Mâide 5/72; İbrahim 14/22; Lokman 31/11; eş-Şûrâ 42/21) *zalimler* şeklinde, fiilleri de *zulm* olarak vasfedilmektedir.

Kur'an'da kâfirlerin, münafıkların, müşriklerin ve zâlimlerin kendisiyle nitelendiği ortak sıfatlardan birisi de *fısk* vasfıdır.

2.4. Fısk

Fısk, Kur'an öncesi kullanımında, meyvenin filizlenmesi, kabuğundan çıkması, hayvanların, özellikle de farenin yuvasından çıkması anlamına gelir. Kur'an, bu kelimenin anlam çerçevesini genişleterek, insanların ve başka varlıkların emirden ve yoldan çıkması anlamında kullanmıştır.⁸¹

Mukatil b. Süleyman fıskın Kur'an'da altı anlamda kullanıldığını etmektedir. Bunlar; *küfür*, *şirk*, *masiyet*, *yalan*, *günah* ve *seyyiât*tır.⁸² Bununla birlikte *nifak* (et-Tevbe 9/53-54, 67, 96; Yûnus 10/24, 80), *Allah'ın ayetlerini yalanlama* (el-En'âm 6/49), *Allah'ı unutma* (et-Tevbe 9/67; el-Haşr 59/19;), *Allah'ın indirdikleriyle hükmetmemek* (el-Mâide 5/47, 49), *şeytanın Allah'ın emrine itaatsizliği* (el-Kehf 18/50) ve *zulüm* de (el-Bakara 2/59; el-A'râf 7/165) *fısk* terimiyle ifade edilmektedir.

Kur'an, bazı yerlerde fıskı imanın; fâsığı da mü'minin zıddı bir anlamda kullanırken (Âl-i İmrân 3/110; es-Secde 32/18-20), bazı yerlerde ise dinin emirlerine itaatin karşıtı olarak kullanmaktadır. (el-Bakara 2/197; en-Nûr 24/4; el-Hucurât 49/7, 11). Buna göre fâsık kelimesi mutlak olarak kullanıldığı zaman kâfir anlamına gelmektedir. Bu bakımdan bazı ayetlerde Yahudiler, Hıristiyanlar, müşrikler ve münafıklardan söz edilirken çoğunun fâsık olduğu

⁸¹ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüga*, 4/502; Cevherî, *es-Sihâh*, 4/1543.

⁸² Mukâtil b. Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, 440-443. Krş. Dâmeğâni, *Kâmûs*, 359.

bildirilmektedir. (Meselâ, bkz. el-Bakara 2/99; Âl-i İmran 3/110; el-Mâide 5/47, 59). Diğer bazı ayetlerde ise fîsk ve fûsuk nitelendirmelerinin mü'minlere nispet edildiği görülmektedir. (Bkz. Bakara, 2/197, 282; Nur, 24/4).

Özetle söylemek gerekirse Kur'an şîrk, küfür, nifak, iftira, dalâlet ve fîsk arasında yakın bir alaka kurmakta ve bütün bunları gerçekte müşriğin değişik halleri olarak anlatmaktadır. (el-Bakara 2/98-99; et-Tevbe 9/84; Yûnus 10/31-33).

2.5. İsrâf

Sözlükte *kasdın zıddı olarak gafil olma, cehalet ve hata*⁸³ anlamındaki *s-r-f* kökünden gelen *isrâf* kelimesi, belirlenen sınırların ötesine geçmek, aşırı davranmak anlamlarına gelir. *İsrâf* insanın yaptığı her işte sınırı aşmasıdır. Bu da bazen ölçüde bazen de keyfiyette olur.⁸⁴

İsrâf kavramının Kur'an'da temelde iki anlamda kullanıldığı görülmektedir. Birincisi kâfir-müşriklerin fiili ve sıfatı olarak "haklı olmayan hususta aşırı gitmek ve bilgisizce davranmak" anlamındadır.⁸⁵ Kur'an'da ulûhiyette şîrke düşmüş olan İsrailoğulları *müsrifler* olarak nitelenmektedir. (el-Mü'min 40/42-43). Aynı şekilde Allah'ın ayetlerini inkâr edenler (Tâ-Hâ 20/127) ile Musa'nın Rabbine karşı büyülenen (mütekebbir), zalim, baskıcı ve despotça davranış ve uygulamalar sergileyen (cebbâr) Firavun ve yandaşları *müsrif* (el-Mü'min 40/34-35. Ayrıca bk. Yûnus 10/83) ve *kezzâb* (çok yalancı) (el-Mü'min 40/28) şeklinde vasedilmektedir. Öyleyse şîrk cehaletin ve vehmin sonucudur. Zira akıl ve mantığa zıt olan şîrk, insan zihnini ve şahsiyetini ifsat eden, bünyesinde birçok hurafeyi ve batılı barındıran ve insanın kendine yabancılaşması sonucunu doğuran akıl, ruh, hayat ve düşünce isrâfidir.⁸⁶

İsrâfın ikinci anlamı ise amelde haddi aşmaktır. Bu sebeple Kur'an'da ahlak dışı bir yaşam sürerek toplumu ifsat eden Semûd kavmi (eş-Şuarâ 26/150-152), livata günahını işleyen Lût kavmi (el-En'âm 6/80-81) ve Allah'ın haram kıldığı cana kıyıp yeryüzünde fesat çıkaran İsrailoğulları (el-Mâide 5/32) *müsrifler* olarak nitelendiği gibi özellikle yeme-içmede aşırılık da (el-A'râf 7/31; el-En'âm

⁸³ Cevher, *es-Sihâh*, 4/1373.

⁸⁴ İsfahânî, *el-Müfredât*, 236.

⁸⁵ İsfahânî, *el-Müfredât*, 236.

⁸⁶ Macit, *Şîrk ve Müşrik Toplum*, 328

6/141) *isrâf* terimiyle ifade edilmiştir. Esasen Allah'ın ihsan ettiği nimetleri varlık amacına uygun kullanmak adalet ve şükür, onları yerinde kullanmamak ise zulüm ve nankörlük olduğu için müsrif kimseyi zalim ve nankör olarak isimlendirmek mümkündür. Kâfirin hali de ancak bundan ibarettir.

Kur'an'da başka bazı terimlerin de şirk anlamında kullanıldığı görülmektedir. Kısaca ifade etmek gerekirse; ruhbanlar ve ahbâr-dan insanları nehyetmeleri istenen *ism* (günah söz)⁸⁷ (el-Mâide 5/63), müşrikleri cehenneme sürükleyecek kötü fiiller anlamında *seyyie*⁸⁸ (el-En'âm 6/160; en-Neml 27/89-90; el-Kasas 28/84), *es-seyyiât*⁸⁹ (en-Nisâ 4/18; Yûnus 10/27) ve kötülük anlamındaki *su*⁹⁰ (en-Nahl 16/28, 119; er-Rûm 30/10;) hakkın yani tevhitin zıddı olarak *bâtıl*⁹¹ (el-İsrâ 17/81; el-Ankebût 29/52), iman manasındaki *nûrun* zıddı olarak karanlıklar anlamındaki *zulumât*⁹² (el-Bakara 2/257; el-Ahzâb 33/43), temiz anlamındaki *tayyib* kelimesinin zıddı olan pis anlamındaki *habîs* (Âl-i İmran 3/179; el-Â'raf 7/58; el-Enfâl 8/37) terimleri, ameli ve ahlaki alandaki anlamlarının yanında ayrıca şirk anlamında da kullanılmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada biz ilk olarak şirkin ve dolayısıyla tevhidin semantik anlam analizini yapmayı ikinci olarak da şirkin hangi temel anlamlarından dolayı tarih boyunca tevhidi bozan bir olgu olarak tezahür ettiğini ve edeceğini ortaya koymayı gaye edindik. En özlü ifadesiyle tevhidi hem bir inanç sistemi hem de bir dünya görüşü ve bir yaşam tarzı olarak tarif etmeye çalıştık.

Tevhit inancına göre göklerin ve yerin; doğunun ve batının; hâsılı tüm varlığın Rabbi meliki ve ilahı sadece Allah'tır. Hem *halk* hem de *emr* O'na ait olduğundan ulûhiyet bütünüyle O'nun hakkıdır. Tüm olumsuz önyargılarından ve ata dini tapıcılığından kurtularak selim fitratına dönen bir kimse tevhidi kendi içinde hazır bulur. Akleden, düşünen, delile ve bilgiye saygısı olan herkes, mutlak surette tevhide ulaşır. Bu itibarla tevhit; bilgi, tahkik, yakîn, iman,

⁸⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, 416-417.

⁸⁸ Mukâtil b. Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, 134-137.

⁸⁹ Mukâtil b. Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, 420-421.

⁹⁰ Mukâtil b. Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, 130-134.

⁹¹ Mukâtil b. Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, 358-359

⁹² Mukâtil b. Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, 144.

islâm ve ittikadır. Tevhidin zıddı şirk ise Kur'an'a göre eleştirel düşüncenin kaybedilmesiyle ortaya çıkan bir yanlıgı ve taklitten ibarettir. Şirkin temelinde varlık ve hayat hakkında yanlış bilgi, vehim ve zan vardır. Bu itibarla Kur'an'a göre şirk zandır, iftiradır, cehalettir, mutlak inkârdır, zulümdür, taklittir, ilahi vahye ve akla sırt dönmektir.

Tevhit akla ve bilgiye, şirk ise hevâ ve zanna dayanır. Bu bakımdan tevhit fitratın gereği iken, şirk fitrata yabancılaşmanın adıdır. Aynı şekilde tevhit bütünlüklü ve tutarlı bir dünya görüşünün kaynağı iken, şirk tutarsız ve çelişkilerle dolu psikolojisiyle kaosun sebebidir. Dolayısıyla tevhit itmi'nân ve güven sağlar, şirk ise parçalanmış bir kişilik yapısını netice verir.

Şirkin semantik anlam alanına giren kavramların ve tarihsel gerçekliğin gösterdiği bir hakikat vardır ki, şirk özünde Allah'a güven duyma konusunda içine düşülen bir zafiyetten ibarettir. Allah'a tam güven noktasında sorun yaşayan müşrik, ulûhiyet vasıflarını Allah dışında bir takım varlıklarda da vehmeder. Tüm korkularını ve ümitlerini bu varlıklara bağlar. Neticede yaratılmış varlıklara ibadet etmeye ve onlardan yardım istemeye başlar.

Şirkin en temel sebeplerinden birisi de görülmeyen ve aşkın olan yüce yaratıcının, insanın tek başına kendisine ulaşamayacağı kadar uzak kabul edilmesidir. Bu durumda müşrik, O'na doğrudan yönelemeyince, bir takım aracı varlıklar edinmek suretiyle yakınlık kurmaya çalışmaktadır. Görünüşte iyi niyet taşıyan bu davranışı Kur'an onaylamamakta ve şirk olarak isimlendirmektedir. Şirk inancında Allah, bütünüyle ölü bir hakikattir ve sadece zihni bir ilkedden ibarettir.

Tevhit inancına göre Allah sadece zihni bir tecrit değil, yaşayan bir hakikattir (el-Hayyu'l-Kayyûm) ya da bütünüyle rasyonel bir ilke değil, yani sadece aklın değil, aynı zamanda sevginin de temel ilkesidir (el-Vedûd). Bu bakımdan O, gizli ve açık her şeyi bilendir; insana şah damarından daha yakındır; dua edenin duasına icabet eder; insana nefsinin fısıldadığı en mahrem şeylerden dahi haberdardır. Böyle bir imana sahip olan mü'min tüm yaratma, emir, irade ve kudretin Allah'a ait olduğunu bilir ve dolayısıyla ulûhiyette hiçbir şeyi Allah'a şirk koşmaz; ibadetini O'na has kılar; isteyeceği zaman O'ndan ister; sadece O'ndan haşyet duyar, O'nun izni olmadan hiçbir varlığın zarar veremeyeceğini bilir, hiçbir durumda O'ndan

başkasına sığınmaz; hiçbir şeyi sırf kendisi olduğu için istemez; her şey ilahi rıza için bir vesiledir. Çünkü bilir ki kişinin nihai gayesi ne ise, kişi, onun kuludur ve onun tarafından yönlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemu'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerim*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1988.
- Abdülcebbâr, Kâdî. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*. Thk. Mahmûd Muhammed Kâsım. Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1957.
- Bağdâdî, Abdülkâhîr. *Ehl-i Sünnet Akaidi Kitâbu usûli'd-dîn*. Çev. Ömer Aydın. İstanbul: İşaret Yayınları, 2016.
- Bâkillânî, Ebû Bekr. *Kitâbu't-temhîd*. Beyrut: el-Mektebetü's-Şerkiyye, 1957.
- Cevad Ali. *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*. 2. Baskı. 10 Cilt. Bağdat: Câmîatu Bağdat, 1993.
- Cevheri, İsmail b. Hammad. *es-Sihâh tâcu'l-lüga ve shâhu'l-arabiyye*. Thk. Ahmed Abdulgafur Attar. 6 Cilt. Beyrut, 1979.
- Dâmeğânî, Hüseyin b. Muhammed. *Kâmûsu'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1983.
- Dihlevî, Şâh Veliyyullah. *İslâm Düşünce Rehberi*. Çev. Mehmet Erdoğan. 2 Cilt. İstanbul: Yeni Şafak, 2003.
- Düzgün, Şaban Ali. "Kur'an'ın Tevhid Felsefesi". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2005), 3-21.
- Ebû Hanîfe. "el-Âlim ve'l-müteallim". *İmâm-A'zamun Beş Eseri*. Çev. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2002.
- Eliade, Mircea. *Dinler Tarihine Giriş*. Çev. Lale Arslan. İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2003.
- Erdem, Sabri. "Anlambilim Açısından İman Sözcüğü". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/1 (2007), 47-55.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen. *Eş'arî Kelamı el-Lüma' fi'r-redalâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*. çev. Kılıç Aslan Mavil, Hikmet Yağlı Mavil. İstanbul: İz Yayınları, 2016.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen. *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve'h-tilâfi'l-musallîn*. Cilt 2. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Kâhire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1950.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-lüga*. Thk. İbrahim el-Ebyârî. 15 Cilt. Dâru'l-Kâtibi'l-Arabi, 1967.
- Gazâlî, Ebû Hâmid. *İhyâu ulûmîd-dîn*. çev., Ahmed Serdaroğlu. 4 Cilt. İstanbul: Bedir Yayınları, 1975.
- Guénon, René. "Tevhit". Çev. Mustafa Tahralı. *Kubbealtı Akademi Mecmuası* 4 (1979)
- Izutsu, Toshihiko. *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*. Çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*. Çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2010.
- İbn Âşûr, Tâhir. *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed. *Kitâbu'l-fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*. 5 Cilt. Mısır: el-Matbaatu'l-Edebiyye, 1320.
- İbn Manzur. *Lisânu'l-arab*. thk. Abdullah Ali el-Kebir vd., 6 Cilt. Kahire: Daru'l-Me'arif, ty.
- İbn Teymiyye, Takiyyuddîn. *el-İman*. Thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1996.
- İbnu'l-Fâris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed. *Mu'cemu mekâyisi'l-lüga*. 6 Cilt. Kahire: Dâru İhyâil-Kütübî'l-Arabiyye, 1266.

- İbnu'l-Kelbî. *Putlar Kitabı*. Çev. Beyza Bilgin. İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
- İkbal, Muhammed. "Darb-ı Kelim". Çev. Ahmet Asrar. *Doğudan Esintiler*. İstanbul, 1981.
- İsfahânî, Râgîb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2010.
- Izmirli İsmail Hakkı. *Yeni İlmi Kelam*. Sad. Sabri Hizmetli. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Kahraman, Ahmet. *Mukayeseli Dinler Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- Kılavuz, Ahmet Saim. *İman ve Küfür Sınırı*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1990.
- Macit, Nadim. *Kur'an ve Hadise Göre Şirk ve Müşrik Toplum*. Konya: Ribat Basım Yayın, 1992.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlâtü'l-Kurân*. Thk. Murat Sülün. 18 Cilt. İstanbul: Mîzân Yayınları, 2007.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitabu't-Tevhit Açıklamalı Tercüme*. Çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İsam Yayınları, 2014.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitabu't-Tevhit*. Thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi. Beyrut: Daru's-Sadır, 2010.
- Mevlânâ. *Fîhi Mâfih*. Çev. Meliha Ülker Tarıkahya. İstanbul: Maarif Basımevi, 1958.
- Mukâtil b. Süleyman. *Kur'an Terimleri Sözlüğü*. Çev. Beşir Eryarsoy. İstanbul: İşaret Yayınları, 2003.
- Mütercim Asım Efendi. *el-Okyânûsu'l-basît fî tercemeti'l-kâmûsi'l-muhît: Kâmûsu'l-muhît Tercümesi*. Çev. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- Okuyan, Mehmet. *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015.
- O'shaughnessy S. J., Thomas J. "Allah'a Yabancılaşma: Şirk". Çev. Ömer Kara. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1995-1998), 361-374.
- Özcan, Hanifi. *Epistemolojik Açından İman*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992.
- Pezdevi, Ebu'l-Yüsr Muhammed. *Ehl-i Sünnet Akaidi*. Çev. Şerafettin Gölçük. İstanbul: Kayhan Yayınları, 1994.
- Râzî, Fahrüddin. *Mefâtihu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Rızaüddîn b. Fahrüddîn. "Tevhit". Sad. Ömer Aydın. *Kur'an Mesajı: İlmi Araştırmalar Dergisi* 1/10,11,12 (İstanbul, 1998), 190-194
- Schuoan, Frithjof. *İslâm'ın Metafizik Boyutları*. Çev. Mahmut Kınık. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Sinanoglu, Abdülhamit. "Şirk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Soyalan, Mehmet Yaşar. Elmalılı Tefsirinde Kur'ani Terimler ve Deyimler. İstanbul: Ağaç Yayınları, 2003.
- Soysaldı, Mehmet. "Kur'an Semantiği Açısından Takva". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 21-42.
- Tahânevî, Muhammed b. Ali. *Keşşâfu istilâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*. Thk. Ali Dehrûç. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996.
- Teftâzânî, Sa'duddîn. *Şerhu'l-makâsid*. Thk. Abdurrahmân Umeyre. 5 Cilt. Beyrut: Âle mu'l-Kütüb, 1998.
- Türkmen, Hasan. "Söylemin Belirleyiciliği Bağlamında Tenzihî Söylemin İzdüşümü". *Artuklu Akademi: Mardin Artuklu Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 3/1 (2016), 55-80
- Vangulu Mehmed. *Vangulu Lügati*. ev. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Yakıt, İsmail. *Kur'an'ı Anlamak*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017.

Shirk as a Phenomenon that Disrupts Tawhid: The Conceptual Area of Shirk in the Qur'an

Rıza KORKMAZGÖZ *

Extended Abstract

This study examines the meaning analysis of the concept of shirk by focusing its usage in the Quran. In this framework, faith and unbelief were accepted as the basic two terms of the Qur'an and shirk was discussed under the title of unbelief, its opposite of tawhid is so under the title of faith. Therefore, firstly, we talked about four basic terms that fall in the meaning area of tawhid because of the semantic method we are following in the research. These are *iman*, *shukur*, *Islam* and *taqwa*. In the second part, we dealt with five basic terms that are included in the area of shirk. These are *kufır*, *dalâla*, *zulm*, *fisq* and *israf*. We have seen that research on shirk is very few and inadequate although different studies have been carried out on the tawhid. The fact that the shirk has not been studied in a particularly semantic method has led us to make such an effort. Because it does not seem possible to fully understand the tawhid without understanding shirk.

Tawhid is the main concept which all other religious principles was born from them. This is both a belief system and a worldview and lifestyle. According to the belief of Tawhid, the Rabb, el-Malik and al-ilah of the heavens and the earth; east and west are only Allah. He has the authority to create and command. Therefore, it is worthy of worship.

Shirk is completely against Islamic life philosophy as a phenomenon that disrupts Tawhid, Islam's monotheism rejects all kinds of shirk whether it is polytheistic or shirk based on accepting intermediaries between Allah and man. In this context it is the original meaning of the shirk to recognize two or more gods, accept partners in God's creation obtaining other gods to worship him and briefly to run partners to God in creation and servitude.

Tawhid is the main emotion inherent in man. Anyone who is thinking and respectful of the evidence and information, reaches absolutely to tawhid. In this respect, tawhid is the knowledge, tahkik, yakın, faith, Islam and ittika. Shirk as the opposite of tawhid, consists of delusion and imitation that arises from the loss of critical thinking according the Koran. There is incorrect knowledge, presumption and suspicion on the basis of the shirk about being and life In this respect, shirk is presumption, slander, ignorance, absolute denial, persecution and impersonation according to the Qur'an.

Tawhid is based on intellect and knowledge, and shirk is based on presumption and inclination. In this respect, while tawhid is the necessity of fitratullah, shirk

* Assistant Professor, PhD, Ondokuz Mayıs University, Faculty of Theology, Department of Kalam, Samsun, Turkey, riza.korkmazgoz@omu.edu.tr, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0001-8995-0472>

is the alienation to fitratullah. Likewise, while tawhid is the source of a reasonable worldview, shirk is the cause of chaos with its inconsistent and contradictory psychology. Therefore, tawhid provides confidence and trust, while the shirk gives the result of a fragmented personality.

Semantic analysis of the concept of shirk and historical reality showed that shirk in essence, is the problem of not trusting Allah. Anyone who does not trust God refers the divine adjectives to beings other than Allah. He ties all his fears and hopes to these beings. In the end He begins to worship the created beings and seek help from them.

One of the main reasons of the shirk is the distant understanding of god. The polytheist worships idols to reach God. God is a completely dead truth and consisted only of a mental principle in the belief of Shirk. The Quran does not accept this behavior and calls it shirk.

Allah is not only a mental abstraction but a living truth according to the belief in Tawhid (al-hayyu'l-kayyûm) In other words, it is not a purely rational principle it is also the basic principle of love (al-Vadûd). In this respect, He knows everything that is hidden and open. He is closer to man than his jugular vein. He meets the prayer's prayer. He knows even the most secretive states of man. The believer who has such a belief knows that all creation, command, will and power belong to Allah, does not accept a partner to God, only wants from Allah, knows that no asset can harm without His permission, doesn't take refuge from anyone else. According to him, nothing is purpose in itself on the contrary everything is an occasion for divine consent.

Consequently, shirk consists of delusions of primitive minds that cannot think abstractly. Therefore shirk is not only a problem of past times but also of all time.

Keywords: Kalam, Tawhid, Shirk, Kufr, Iman.

